

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 82 · NUMMER 5 · NOVEMBER 1983

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

Van de redactie
pag. 177

A.J.C. van Leeuwen
EEN VISIOEN VAN GLORIEVOLLE
MONUMENTEN
pag. 178

R. de Jong
ACHTERGRONDEN, ONTWIKKELING EN NIEUW
BELEID INZAKE DE GEÏLLUSTREERDE
BESCHRIJVING VAN MONUMENTEN
pag. 200

LEIDRAAD GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING
DER NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN
GESCHIEDENIS EN KUNST
pag. 211

F.J.L. van Dulm
DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING
VAN DE NEDERLANDSE MONUMENTEN
VAN GESCHIEDENIS EN KUNST
IN DE LAATSTE DECENNIA VAN DE 20E EEUW
pag. 215

C.L. Temminck Groll
EN WAT DIES MEER ZIJ: EEN VERDERE
VERKENNING VAN HET TERREIN
VAN DE MONUMENTENBESCHRIJVING
IN (INTER)NATIONAAL PERSPECTIEF
pag. 219

Th.H. Lunsingh Scheurleer
OPMERKINGEN INZAKE
DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING
pag. 225

S. van Aerschot-van Haeverbeeck
INVENTARISATIE VAN HET CULTUURBEZIT
IN BELGIË
pag. 229

Archeologisch Nieuws
pag. 242

KNOB
Nieuws van de Bond en actuele informatie
pag. 245

ISSN 0166-0470

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbree-
straat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminaperk 60, 3581 NP
Utrecht.
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J.
Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman, drs. T. A.
S. M. Panhuysen, ir. W. B. J. Polman, drs. M. A. Prins-Schimmel, ir.
N. C. G. M. van de Rijt, drs. H. Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W.
van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,
tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en
voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen, drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas,
drs. G. Hoogewoud, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, prof.
dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P.
Snoep, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C.
C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB
Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van
het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de
KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amster-
dam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugd lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.

Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Anto-
niesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzoover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Hol-
kema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

VAN DE REDACTIE

Deze aflevering van het Bulletin draagt enigszins het karakter van een themanummer. Aanleiding hiertoe is de studiedag 'Monumentenbeschrijving in nieuwe banen', door de KNOB gehouden op 8 december 1982 in de Utrechtse Nicolaïkerk.

Sinds 1903 wordt gewerkt aan de reeks *Geïllustreerde Beschrijving van Monumenten van Geschiedenis en Kunst* die in de voordrachten deze dag terecht de meeste aandacht kreeg. Deze studiedag zou hebben moeten resulteren in een bredere belangstelling dan alleen in vakkringen, voor het verschijnen monumentenbeschrijving. Om deze belangstelling nog eens extra te bevorderen heeft de redactie op verzoek van het bestuur van de Bond besloten de tekst van de beschikbare lezingen te publiceren. Zij heeft deze aangevuld met een kritische beschouwing over de achtergronden van de monumentenbeschrijving van de hand van haar redactielid Wies van Leeuwen, monumenteninventarisator in dienst van de Provincie Noord-Brabant. De herziene 'Leidraad' en een toelichting op de recente beleidswijziging inzake monumenteninventarisatie van de Rijkscommissie door haar secretaris drs. F. J. L. van Dulm vullen de lezingen aan. De teksten zijn zoveel mogelijk afgedrukt zoals ze op de dag zelf zijn uitgesproken. De redactie vraagt dan ook bij voorbaat begrip voor de tekstuele consequenties die dit uitgangspunt met zich heeft meegebracht.

Het beleid van de Rijksdienst en de Rijkscommissie wordt toegelicht door drs. R. de Jong, hoofd van de

kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst. Hij betreft hierin ook de nadere publikaties van zijn dienst. Prof. dr. Th. H. Lunsingh Scheurleer, emeritus hoogleraar Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, plaatst kanttekeningen bij de tot nu toe gevolgde beschrijvingswijze, waarbij hij met name pleit voor uitgebreider archiefonderzoek, jarenlang een heet hangijzer in de discussies. Prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, hoogleraar Restauratie aan de T.H. te Delft, grasduint onder het motto 'de bouw van een kathedraal' in een lange reeks buitenlandse beschrijvingen en geeft een suggestie voor een versnelling van het werk. De teksten worden besloten met een overzicht van de situatie in Vlaanderen, van de hand van mevr. S. van Aerschot-van Haeverbeek, Inspecteur Coördinatie Inventarisatie bij de Rijksdienst van Monumenten- en Landschapszorg te Brussel.

De lezingen zijn ter illustratie voorzien van een doorlopende reeks afbeeldingen die, deels afhankelijk van de tekst, als het ware een strip vormt met visuele aspecten van de monumentenbeschrijving.

Reeds in 1900-01 heeft J. C. Overvoorde in dit blad gepleit voor een inventarisatie van belangrijke bouwwerken. De redactie hoopt nu op haar beurt een steentje te hebben bijgedragen tot de fundamentele en open discussie die naar haar mening over de *Geïllustreerde Beschrijving*, een rijksproject dat allen die in monumenten geïnteresseerd zijn aangaat, gevoerd zou moeten worden.

A. J. C. VAN LEEUWEN

EEN VISIOEN VAN GLORIEVOLLE MONUMENTEN

WAARDEN EN ACHTERGRONDEN VAN DE MONUMENTENBESCHRIJVING

Sinds 1980 is jaarlijks een nieuw deel verschenen van *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving*. Met een dergelijke hoge frequentie is alleen kort voor de Tweede Wereldoorlog eens een aantal delen verschenen. Deze belangrijke versneling in publikatietempo en de hernieuwde aandacht voor het fenomeen monumentenbeschrijving is aanleiding voor het bijeenbrengen van enige gedachten over dit onderwerp. Het fenomeen zal worden geplaatst tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de kunstgeschiedenis en de monumentenzorg, beide kinderen van het 19e-eeuwse historisme dat het nationale erfgoed aan kunstschaten van het grootste belang achtte. In dit licht worden de sinds 1975 verschenen vijf delen en de plannen dit project te voltooien besproken.

BEKENDMAKING VAN HET NATIONALE ERFGOED

Al in de 17e en 18e eeuw worden belangrijke bezienswaardigheden beschreven en afgebeeld, maar pas in de vorige eeuw legt men de koppeling tussen beschrijving en daadwerkelijke bescherming. De Duitse architect, schilder en ontwerper van beelden en decoraties K. F. Schinkel acht in 1815 inventarisatie onontbeerlijk voor het opwekken van de belangstelling voor waardevolle objecten. In de in 1844 gepubliceerde Pruisische instructie voor de conservator der monumenten lezen we: 'De Konservator ist zunächst verpflichtet sich eine möglichst ausgebreitete Kenntnis der . . . vorhandenen

Kunstdenkmäler zu erwerben. Es sollen zu diesem Behuf Inventorien . . . nach Massgabe besonderer Formulare angelegt werden'.¹ In 1820 wordt in Frankrijk Prosper Mérimée belast met het opmaken van een 'catalogue exact et complet des édifices ou monuments isolés qui méritent une attention sérieuse de la part du gouvernement'. Tijdens zijn dienstreizen dient hij inlichtingen te verzamelen over 'l'origine, les progrès ou la destruction' der objecten, archiefonderzoek te doen en zich in verbinding te stellen met autoriteiten, onderzoekers, eigenaren en gebruikers om hen van de noodzaak tot behoud te overtuigen.² In ons land zendt de tussen 1860 en 1872 bij de Koninklijke Akademie van Wetenschappen bestaande 'Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfselen der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden' een brief rond naar kerkelijke overheden, genootschappen en verenigingen waarvan zij medewerking verwacht bij het opsporen en behouden van vooral middeleeuwse gebouwen en muurschilderingen. Het beoogde resultaat blijft echter uit, hetgeen in het jaarverslag van 1869-70 wordt toegegeven. Hierin wordt een pleidooi gehouden voor de instelling van een Rijkscommissie met een net van correspondenten en een apparaat om opmetingen te vervaardigen en onderzoek te verrichten. Men zal zo 'onder behoorlijke, aanwijzende voorschriften . . . door het geheele land ééne statistieke lijst . . . maken, van alle nog bestaande overblijfsels der ou-

1 W. Beseler, D. Ellger, 'Das Denkmal zwischen Inventar und Liste' *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 29 (1971), 150-155, p. 150.

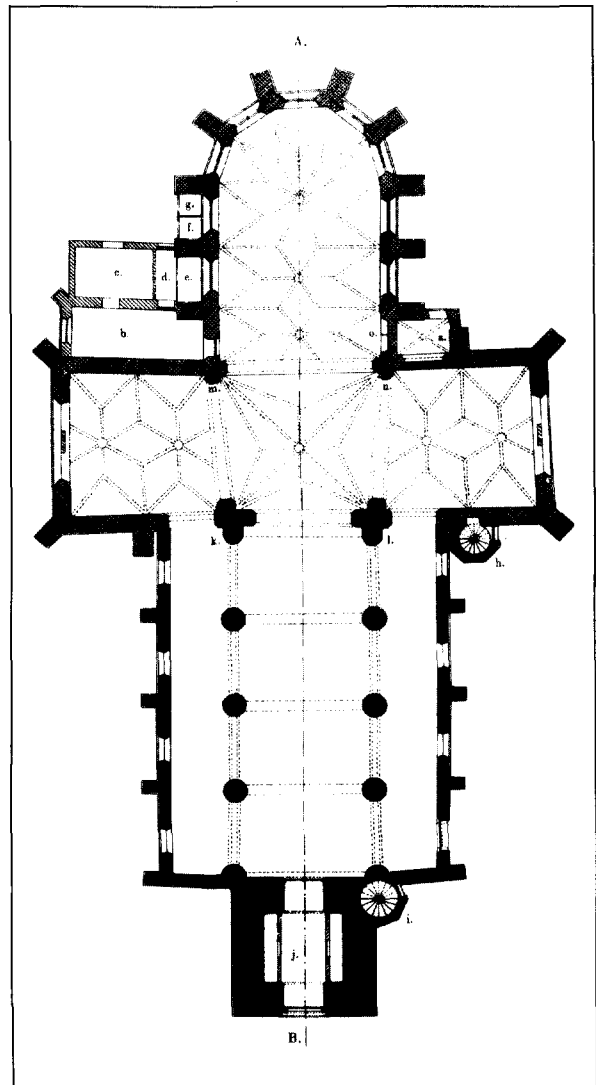
2 Naar de uitgave Prosper Mérimée, *Notes des voyages présentés par P. M. Anzès*, Paris 1971, 8.

de vaderlandsche kunst, vooral van gebouwen, zoowel openbare als bijzondere, gedenkteekens, enz., met op-teekening van alles wat op de plaatsen zelve tot toe-lichting en opheldering kan strekken'.³

De nadien opgerichte 'Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst' (1874-79) bestond slechts vijf jaar en stelde zich inderdaad ten doel een algemene inventaris bij te houden als 'een der beste middelen. . . om onze kunstschat-ten te doen waarden en verwaarlozing en wandalisme tegen te gaan'.⁴ Haar jaarverslagen werden geïllustreerd met een reeks afbeeldingen van bestaande en bedreigde gebouwen, die overigens voor een groot deel pas in 1921 als historisch document werden uitgegeven met voorbehoud wat betreft de kwaliteit en wetenschappelijke betrouwbaarheid.

De zorg en aandacht voor monumenten en hun behoud is een grondtoon die steeds opnieuw in de 19e eeuw doorklinkt. In de geschiedopvatting van het historicisme is de herinnering aan geslaagde culturele voortbrengselen uit het verleden voorwaarde voor een visie op de toekomst. De monumenten bevatten immers de kiem van de toekomstige culturele en maatschappelijke vernieuwing in Europa. J. A. Alberdingk Thijm, katholiek theoreticus en de eerste Nederlandse hoogleraar in de esthetica, beschrijft kerken, openbare gebouwen, maar evenzeer woonhuizen als uitingen van eigen aard en karakter van het Nederlandse volk en als inspiratiebron voor de toekomst. Blijkens een ietwat moeizame formulering, ziet hij hierin 'Eenheid van zin; overvloed van levenslust en levenskracht; Christendom; de middelen om zich vrij te maken, vrij van de laagste, de eenige ware slavernij, die der zonde: met het Christendom, de kracht eener eerbiedwekkende nationaliteit, de drift naar ontwikkeling, het goed geluk om, schoon te ver gaan in die drift, zijn volksbestaan op hechter voet te handhaven!'⁵ De Duitse

theoloog Ferdinand Piper verwoordt de – al enige decennia eerder door Goethe genoemde – gedachte, dat monumenten bezit zijn van de gemeenschap en als voortbrengselen van kunst een verzoenende kracht hebben. Door de mens vervaardigde zaken met herinneringswaarde kunnen gedachten en ideeën in vormen transponeren en overdragen op toekomstige generaties. Ze staan boven de partijen en hebben een nationaal karakter.⁶

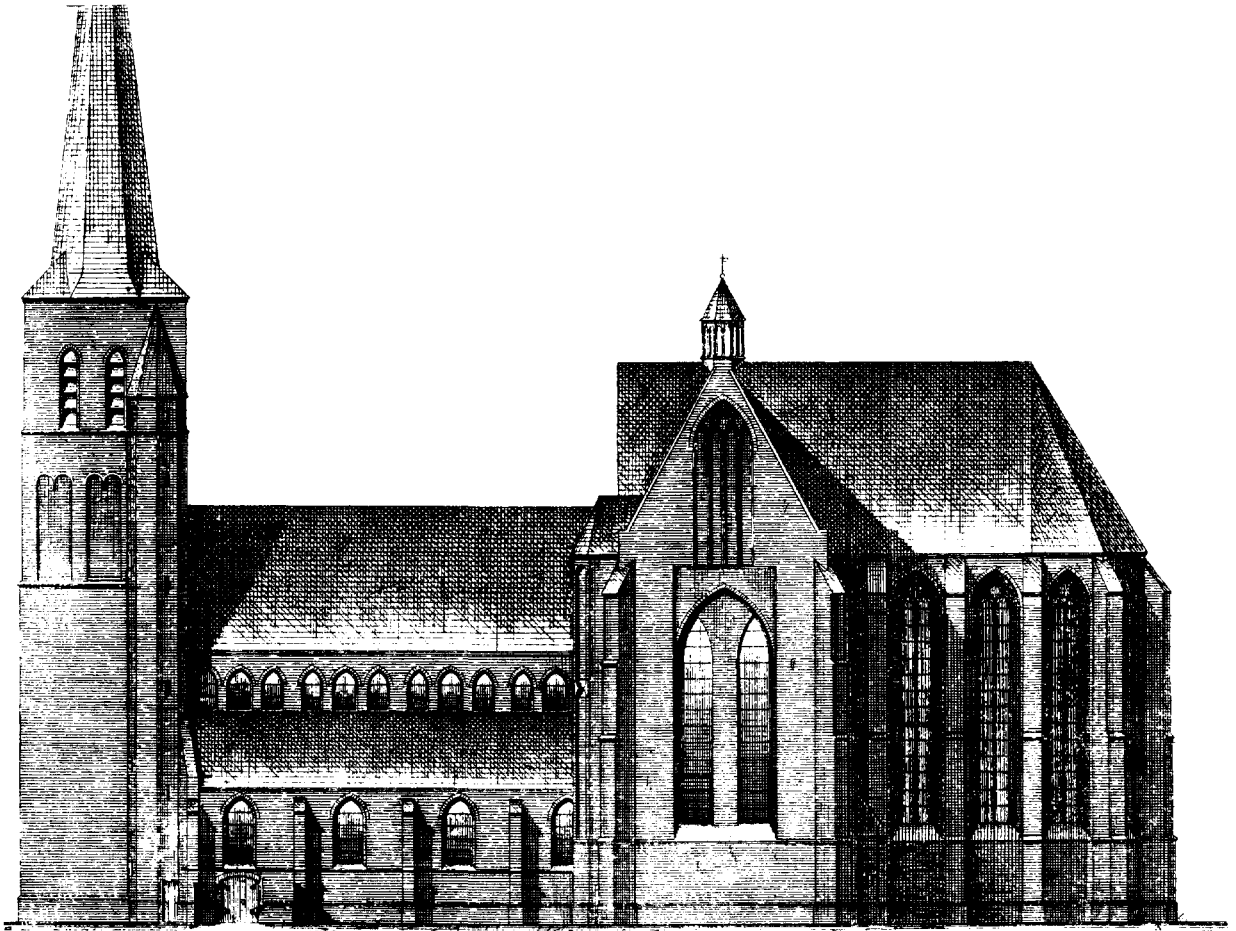
Afb. 1. Deurne, Sint-Willibrorduskerk, voor de restauratie van 1881-82. Plattegrond, waarop de verschillende bouwfases door middel van arceringen zijn aangegeven, uit de *Mededeelingen van de Rijksadviseurs* (foto Monumentenzorg).

³ G. J. Hoogewerff, *Bij de berdenking van 'de commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden' juni 1860-april 1872*, Amsterdam 1960 en J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, 243.

⁴ *Verslag van de Verrichtingen der Rijks-Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst 1874-75*, 4.

⁵ W. van Leeuwen, *Niet bij brood alleen. De katholieke architectuurtheorie van Alberdingk Thijm*, doctoraalscriptie Nijmegen 1982, 9.

⁶ H. Bredekamp in de inleiding tot F. Piper, *Einleitung in die Monumentale Theologie*, herdruk Mittenwald 1978.

Afb. 2. Deurne, Sint-Willibrorduskerk, voor de restauratie. Opstandtekening die in een spel van arcering het gebouw massa en reliëf geeft, Mededeelingen van de Rijks-Adviseurs (foto Monumentenzorg).

Deze gedachte wordt, zij het alleen op praktisch niveau, geconcretiseerd als men ertoe overgaat een select aantal gebouwen en voorwerpen voor te stellen als *inspiratiebron* voor architecten, kunstenaars en ambachtlieden. In het in 1892 uitgegeven eerste deel van *Die Kunstdenkmäler des Königreiches Bayern vom elften bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts* schrijven de samenstellers, de architecten G. von Bezold en G. F. Seidel: 'Es wirdt geeignet sein, den Künstlern und Gewerbetreibenden sowohl als Anhaltspunkt zur Restaurierung von Kunstwerken, wie auch als reicher Motivschatz zu neuen Arbeiten zu dienen'.⁷ In zijn rede bij de instelling van de tweede 'Rijkscommissie voor de Monumentenzorg' in 1918 verwoordt P. J. H. Cuypers dit

standpunt nogmaals, ook al is het dan al volledig achterhaald: 'Toch is het van gewicht zonder uitstel de voortbrengselen van kunst en ambacht, uit vroeger tijden, door beeld en beschrijving tot gemeengoed van het Nederlandsche volk te maken. Niets vormt zozeer den goeden smaak zoowel van kunstenaars als van anderen; niets wekt zozeer op tot navolging, of beter nog tot edelen wedijver met het voorgeslacht als de kennis en het beschouwen zijner werken, niets veredelt zozeer den kunstzin van ons volk; niets ook wekt bij het nageslacht zooveel achting en eerbied voor hen wier

7 W. Lübbecke, 'Georg Hager. Zur Geschichte der bayerischen Inventarisierung und ihrer Grundsätze', *Denkmalinventarisierung in Bayern. Anfänge und Perspektiven*, München 1981, 13-84, p. 21.

plaats wij thans innemen op den Nederlandschen bodem'.⁸

Tegelijkertijd wil men *belangstelling* wekken bij alle lagen van de bevolking voor het erfgoed uit het verleden dat men als gemeenschappelijk cultureel bezit beschouwt. In Beieren moet de monumentenbeschrijving tegen lage prijs en in aantrekkelijke vorm verspreid worden opdat zij zo 'seinen schönsten Zweck erfüllt, nämlich die Liebe und das Verständnis für die Denkmäler der Heimat zu wecken und zu erhalten und an der Erziehung des Volkes zur Denkmalpflege in hervorragendem Masse mitzuwirken'.⁹ J. Kalf ziet in 1908 van de auteursrechten van zijn beschrijving van de Baronie van Breda af ter wille van de popularisering van de inhoud. 'De reeks geschriften, waarvan dit boek het eerste is, stelt ter beschikking van leeraren en onderwijzers al wat zij noodig hebben om hunne leerlingen dat glorievolle deel van 's lands geschiedenis te verhalen, dat in de vaderlandsche monumenten geschreven staat'.¹⁰ Belangstelling bij de bevolking moet welhaast zeker leiden tot behoud, gedragen door de gehele natie, die tenslotte haar nationaal karakter in de monumenten weerspiegeld ziet. Volgens J. C. Overvoorde zal een geïllustreerde monumentenbeschrijving – met haar systematische ordening van in beknopte beschrijving, opmeting en foto's vastgelegde gebouwen – 'een verzameling van onschatbare waarde voor de studie der bouwkunst en voor de voor elk monument later te treffen maatregelen tot onderhoud of verbetering' zijn.¹¹

De laatste functie van de monumentenbeschrijving wordt in ons land tussen 1908 en 1969 in de richtlijnen met nadruk genoemd en staat er in 1982 weer in vermeld, namelijk: 'het bijeenbrengen van *materiaal voor de kunstgeschiedenis* door het leveren van beschrijvingen en afbeeldingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten die daarop onmiddellijken invloed hebben geïmponeerd'. De nieuwe Leidraad stelt hiernaast dat de overheid binnen haar cultuurbeleid 'het openbaar maken (dient) te bevoor-

ren van gegevens (bronnen) over de Nederlandse monumenten en tevens middelen en voorzieningen dient te verschaffen voor het wetenschappelijk onderzoek'. De Geïllustreerde Beschrijving moet 'een getrouw beeld geven van de verbrede aandachtsvelden, die in het geding zijn bij de bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst' en 'levert tevens een geschikt instrument tot kennisbundeling en kennisoverdracht'. Deze doelstelling die ook in het buitenland wordt onderschreven is nauw gerelateerd aan de academische erkenning van de wetenschap kunstgeschiedenis, die evenals het fenomeen monumentenzorg 'een kind van het historisme' genoemd mag worden.¹² Dit proces van erkenning begint in Duitsland in de jaren veertig van de 19e eeuw en leidt in Nederland sinds het eind van de 19e eeuw tot de instelling van leerstoelen in de kunstgeschiedenis en de esthetica. De betrekkelijk jonge wetenschap bakent haar onderzoeksgebied ten opzichte van disciplines als geschiedenis en filosofie af. Karakteristiek hiervoor is de wijze waarop men de kunstwerken autonomiseerde, van hun actualiteit onteedde. Een zekere afstand in de tijd tot het Object van het wetenschappelijk handelen achtte men noodzakelijk. Doel van de wetenschap was in de toenmalige visie immers te beoordelen welke kunstwerken absolute schoonheid, eeuwigheidswaarde en een algemene geldingskracht hadden. Omwentelingen, zoals de Franse Revolutie, hadden veel historische gebouwen, met name kastelen en kerken, van hun functie beroofd, waardoor ze niet langer gezien werden als bolwerken van machtsuitoefening en onderdrukking. Zo was het voor de staat en de gegoede burgerij gemakkelijk deze gebouwen te annexeren en te beschrijven als het onvervreemdbare culturele erfgoed van de natie en deze nationale schat daarmee te actualiseren. De tekenen van macht en representatie aan kastelen en kerken zullen voortaan naar hun formele waarden worden geanalyseerd om ze te plaatsen in vorm- en stijlkreeksen die in hun opzet ontleend zijn aan biologische ordeningssystemen. Na 1840 verschijnen vele op de ontwikkeling van de vormentaal gerichte geschiedenissen van de

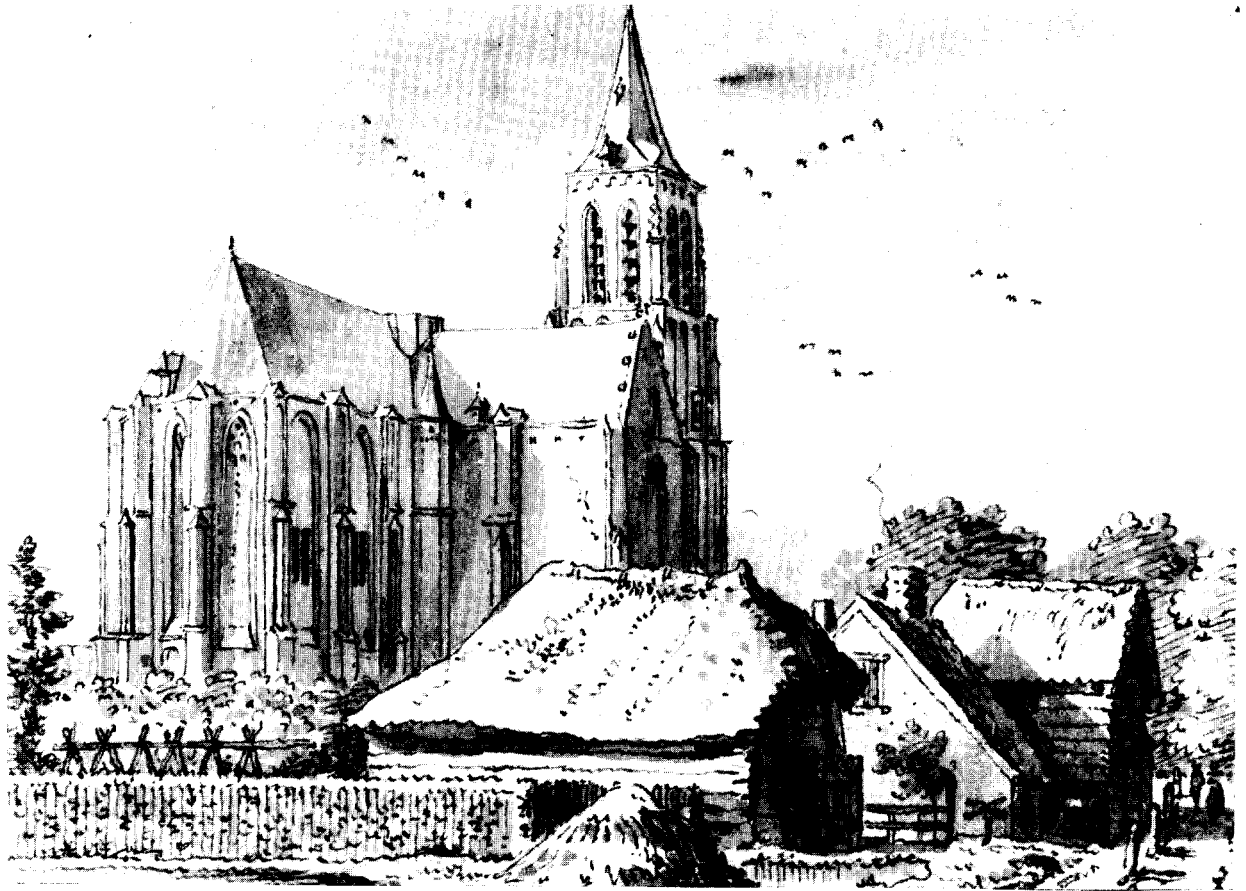
8 *Jaarverslag der Rijkscommissies voor de Monumentenzorg I*, (1918-19), 4.

9 M. Petzet, in *Denkmalinventarisierung in Bayern*, op. cit. 5. Zie ook over de aanzetten van de monumentenbeschrijving: H. M. van den Berg, 'Over doel en grenzen van de Monumentenbeschrijving', *Bulletin KNOB*, 61 (1962), 75-88.

10 J. Kalf, *De Baronie van Breda*, Utrecht 1912, vii.

11 J. C. Overvoorde, 'Bescherming van Monumenten', *Bulletin NKB*, 2 (1900-01), 66.

12 H. Dilly, *Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin*, Frankfurt-am-Main 1979.

Afb. 3. Oud-Gastel, Sint-Laurentiuskerk in 1739. Gewassen topografische tekening van A. de Haen uit 1739. Karakteristiek is de nadruk op de inpassing van het gebouw in het dorpsbeeld, met een minder nauwkeurige detailweergave (foto Monumentenzorg).

beeldende kunsten en de bouwkunst, b.v. F. Kuglers *Handbuch der Kunstgeschichte* (1842) en C. Schnaases *Geschichte der bildenden Künste* (2e druk 1866). Door de gebouwen te zien als onderdelen van een stijl- en vormontwikkeling worden ze gereduceerd tot erfgoed uit een verleden dat onherroepelijk voorbij is. Er ontstaat een kloof tussen verleden en heden die zelfs nu nog de wijze bepaalt waarop de bouwkunst uit het verleden beschreven wordt.¹³ Karakteristiek hiervoor is de mening van E. H. ter Kuile over de bouwkunst uit de tweede helft van de 19e eeuw. In 1959 stelde hij dat de bouwkunst in dit tijdperk van het historicisme

‘een architectonische maskerade’ was, waaraan veel toewijding, talent, knapheid en soms ook originaliteit ten grondslag had gelegen. ‘Maar met dat al is de maskerade geen kunstuiting geworden’. Na die periode van breuk en scheiding brak pas met Berlage weer ‘een nieuw tijdperk aan, dat nog allerminst is afgesloten en dat nog geen onderwerp is voor een afgeronde historische beschouwing’.¹⁴ Een betere beschrijving van de kloof die in deze visie heden en verleden van elkaar scheidt is moeilijk denkbaar. Bescherming van de monumenten, die door de tijd van ons gescheiden worden en daardoor niet meer ter discussie staan, kan overheidstaak worden. Slechts de monumenten, die in hun

13 Over deze kloof G. Hajós, ‘Die kunsthistorischen Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem – zur Krise des Historischen Abstandes’, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 40 (1982), 1-16.

14 E. H. ter Kuile, ‘De architectuur’, *Duizend Jaar bouwen in Nederland II*, Amsterdam 1957, 193.

Afb. 4. Oud-Gastel, Sint-Laurentiuskerk. Deze foto kort voor de sloop bevat door het grote negatiefformaat een rijkdom aan details, met name over de pleisterafwerking en de indeling van de ramen (foto Monumentenzorg 1899).

vorm de totale cultuur die ze voortbracht zouden belichamen, worden door de kunsthistoricus beschreven en kunnen worden beschermd. Hiervoor is in de loop der vorige eeuw een aantal instrumenten ontwikkeld: de 'beschrijvingstaal', de bouwkundige opmeting en de fotografie. Wat aanvankelijk een taak was van amateurs, liefhebbers, wordt een taak van architecten en .enslotte van wetenschappelijk geschoolde kunsthistorici.

VAN 'VOYAGE PITTORESQUE'
TOT WETENSCHAPPELIJKE BESCHRIJVING

Van de 16e tot de 19e eeuw zijn vele reisverslagen gepubliceerd en topografische prenten vervaardigd.

Gebouwen komen hierin voor als ze van belang worden geacht voor het aanzien van stad of landstreek, maar het documenteren ervan is geen doel op zichzelf. Men bezit niet de middelen om ze in formele termen te beschrijven en af te beelden en streeft hier ook niet naar. In de prenten van iemand als Jan de Beijer, die in de loop van de 18e eeuw grote delen van Nederland al tekenend vastlegde, worden archeologische interessante details vrijwel nooit goed weergegeven, terwijl de sfeer van straten en pleinen wel goed getroffen wordt. Intellectuelen als Friedrich Schlegel en Georg Forster beschrijven rond 1800 middeleeuwse monumenten door het weergeven van de emotionele indruk die deze in hun totaliteit maken. Een analyse van structuur en details wordt niet ondernomen. Schlegel betreurt in Reims bij het zien van de kathedraal bijvoorbeeld de

vernietiging van de beeldenreeksen in de gevel en merkt verder op: 'Die Kirche zu Rheims scheint fast in einem noch ältern Geschmack als die zu Paris zu sein, noch bunter verziert, aber roher gearbeitet; die Türme sind auch nicht fertig, doch scheinen sie etwas weiter geführt, als die der Notre Dame'.¹⁵ Het stijlonderscheid valt wel op maar hoeft niet nauwkeurig benoemd te worden. Zijn reisgenoot Forster beschrijft het raadhuis te Brussel met nadruk op de rijke, rijzende toren: 'Das Einfache pflegt selten die stärkste Seite der gothischen Bauart auszumachen; bei diesem Thurme halten jedoch die vielen kleinen Spitzen und einzelnen Theile den Beobachter nicht ab, einen grossen Eindruck von kühn und leicht emporstrebender Höhe zu empfangen. Es wird immer den Gebäuden in diesem Geschmack zum Vorwurf gereichen, dass ihre Gestalten stachlicht und gleichsam zersplittert scheinen, zu scharfe, eckige, in die Länge gezernte Verhältnisse und Formen darbieten und dem Auge keine Ruhe lassen'.¹⁶ Deze beschrijving is in dezelfde tijd ontstaan als de schilderachtige afbeeldingen van middeleeuwse gebouwen, waarbij het gebouw de hoofdrol schijnt te spelen in een met scenische middelen gecomponeerd sfeerbeeld; er is een wisselwerking tussen natuur en bouwwerk. Ligging, plantengroei en weersomstandigheden moeten emoties op de beschouwer van de afbeelding overdragen. Prosper Mérimée, de 'vader van de monumentenzorg in Frankrijk' laat op zijn dienstreizen de beschrijving van aard en staat der gebouwen ook afhangen van zijn persoonlijke gedachten over vorm en stijl, terwijl de toestand van het gebouw en de gewenste maatregelen tot behoud uitgangspunt zijn. Ook hij streeft geen structurele en stilistische analyse na.

Deze beschrijvingswijze zal later volledig onbruikbaar blijken te zijn voor een monumentenbeschrijving die objectieve en wetenschappelijke geldigheid pretendeert. Arcisse de Caumont maakt een eerste begin met de formulering van een algemeen begrippenkader in zijn *Abécédaire, ou rudiment d'Archeologie* (Paris 1850) waarin alfabetisch geordend alle formele verschijnselen in de middeleeuwse bouwkunst worden afgebeeld en

Afb. 5. Ch. Questel, Westgevel van de Saint-Pierre te Vienne in 1844. Het gebouw is in een schilderachtige omgeving met mensfiguren geplaatst. De details zijn echter zeer correct weergegeven (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

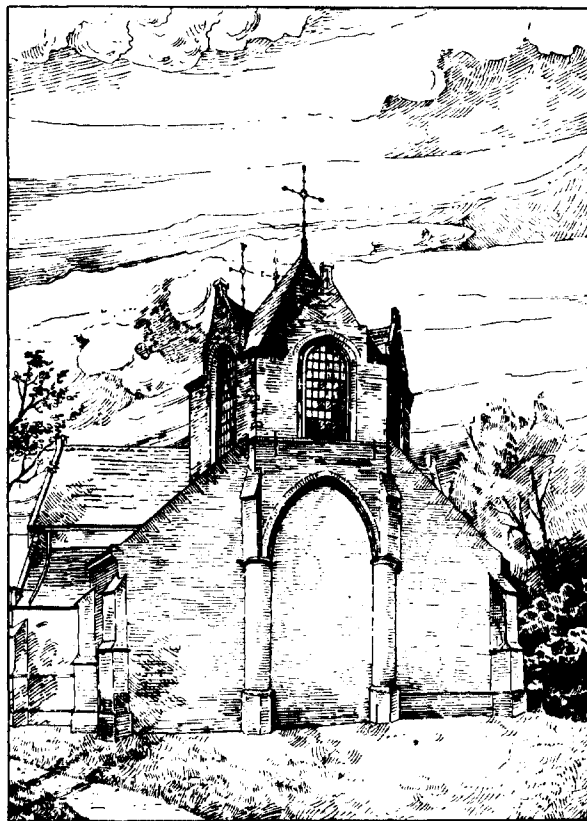
benoemd. In Nederland heeft de *Proeve eener bouwkundige terminologie* van de 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst' (1850) hetzelfde doel. Viollet-le-Duc's *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française* (1854-1868) is in dit genre een hoogtepunt, door de analytische structuur en tekenwijze. De traditie van deze alfabetische werken vindt een hoogtepunt in de van formele indeling en typologie van de bouwwerken uitgaande en ten dienste van de monumentenbeschrijving staande uitgave *Principes d'analyse scientifique. Architecture. Méthode et vocabulaire* (2 delen, Paris 1972). Deze stelt in haar voorwoord dat normalisatie der technische talen een voorwaarde is voor de vooruitgang der kunstgeschiedenis. Door deze normalisatie worden de heterogene objecten onderling vergelijkbaar doordat ze beschreven worden in een terminologie die onveranderlijk en con-

¹⁵ Vergelijk de uitgave F. Schlegel, *Ansichten und Ideen von der Christlichen Kunst*, München 1959, 159.

¹⁶ G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich in April, Mai und Junius 1790*, Leipzig 1979, 245-46.

Afb. 6. Zundert, Sint-Trudokerk voor de sloop in 1928. Foto van de koorzijde waarop de details van de verschillende bouwfases nuchter geregistreerd zijn en herkenbaar aan de steenformaten (foto Monumentenzorg 1908).

Afb. 7. Zundert, Sint-Trudokerk, zoals afgebeeld in J. Kalf, *De voormalige Baronie van Breda* (1912). Bij de hertekening op basis van de voorgaande foto door G. de Hoog zijn echter de details van de baksteenformaten verloren gegaan, (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

troleerbaar is. Het taalgebruik van de binnen- en buitenlandse monumentenbeschrijvingen is afstandelijk, alle persoonlijke indrukken van de auteurs zijn wegge laten. Ook de opzet is veelal gelijk. De beschrijving geschiedt per geografische eenheid: bij ons de provincies, opgesplitst in gebieden die een historische eenheid vormen. Ook de beschrijvingen der gebouwen hebben een vastgestelde indeling, uitgaande van het 'organisme' van het bouwwerk. Deze door G. von Bezold beproefde systematiek wordt in *Die Denkmalpflege* van 1902 beschreven en dient uit te gaan van plattegrond, opstand, details, materialen en ornamentiek. Dan volgen aanbouwen en inrichting. Ook details als dakstoelen moeten getekend worden. Polemieken over dateringen en stijlkwesties dienen achterwege te blijven.¹⁷ Dit systeem, dat ook nu nog toegepast wordt,

maakt het voor de kunsthistoricus mogelijk gebouwen onderling te vergelijken.

Dezelfde ontwikkeling kenmerkt de opmeting, die geleidelijk aan de plaats inneemt van de perspectieftekening. De eerste afbeeldingen van bestaande monumenten ten behoeve van de 'Commission des Monuments Historiques' bereikten in het midden van de 19e eeuw al een grote mate van nauwkeurigheid in plattegrond, doorsnede- en opstandtekeningen.¹⁸ Men gaf tot in details kleurverschillen in het muurwerk, verweeringssporen en zelfs begroeiing weer. Schaduwen toonden het reliëf in het muurwerk. De reisschetsen

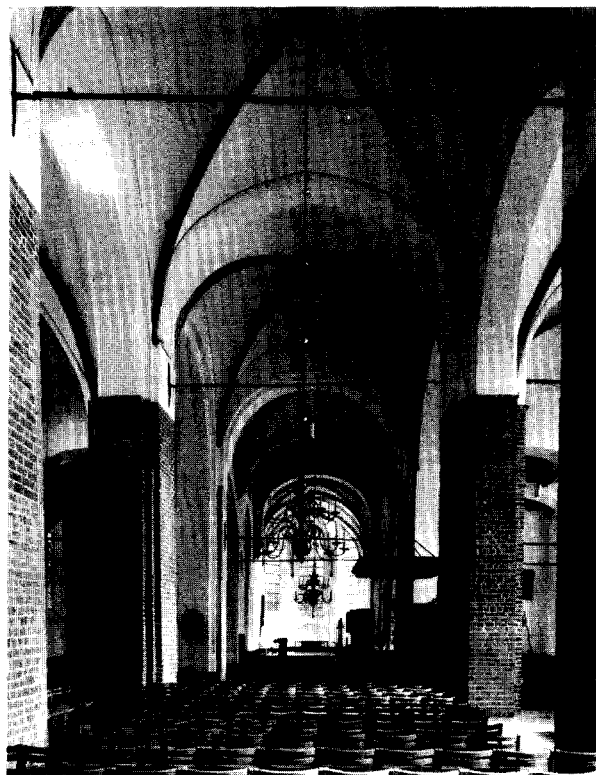
¹⁷ *Die Denkmalpflege* op. cit., 77.

¹⁸ Fr. Bercé, 'Le recrutement des architectes en chef. Concours et avant-concours: la place du dessin', *Les concours des monuments historiques de 1893 à 1979*, catalogus Parijs z.j. (1979), 7-17.

die Viollet-le-Duc sinds omstreeks 1830 maakte, hebben dit genre tot grote hoogte gebracht. Daarnaast gebruikte men nog wel perspectivische weergaven, die echter vaak in een strak lijnenspel elke schilderachtigheid moesten ontberen.

Rond 1900 wordt steeds meer de fotografie toegepast en schaduwen, kleur- en textuurverschillen worden uit de tekeningen weggelaten. De tekeningen die de Mededelingen van de Rijksadviseurs in de jaren zeventig begeleiden, hebben nog een verfijnd lijnenspel om nuances weer te geven. Rond 1900 verschijnt een tekenstijl die het gebouw abstraheert tot een volume-loos spel van lijnen, waarin arceringen alleen nog worden gebruikt om bouwfases aan te geven. Een dergelijke tekenstijl wordt door *Die Denkmalpflege* aanbevolen. In de eerste geïllustreerde beschrijving, het al genoemde deel van J. Kalf over de Baronie van Breda, komen nog meer tekenstijlen voor: er zijn zowel strakke lijntekeningen als tekeningen met een weergave van materiaal en oppervlak, terwijl er daarnaast perspectieven, naar foto's, zijn opgenomen. De momenteel in de geïllustreerde beschrijvingen gehanteerde tekenstijl is strak en lineair, geeft steeds de bestaande toestand weer en wordt ook in tijdschriften als het *Bulletin KNOB* en in wetenschappelijke publikaties gebruikt.

De wetenschappelijke fotografie zou eigenlijk een nog grotere mate van exactheid moeten garanderen. Al sinds 1860 wordt in Duitsland het 'Messbildverfahren' ontwikkeld, dat moet leiden tot volledig maatvast afbeeldingen, maar wegens de hoge kosten wordt het in Nederland voorlopig niet gebruikt. Wel wordt er bij het fotograferen gestreefd naar een zo groot mogelijke eenheid in formaat, opnamehoek en standpunt. Meestal worden de gebouwen overhoeks gefotografeerd met een groothoekobjectief, waarbij men er zorg voor draagt dat de bouwmassa's goed uitkomen. Het beeld moet zo min mogelijk storende bijkomstigheden bevatten en de eventuele eigen visie van de fotograaf mag niet tot uiting komen. Door het gebruik van een statief en grote negatieformaten is de scherpte van de opnamen zodanig dat details goed zichtbaar zijn. Nu is de kunsthistoricus pas werkelijk in staat zeer heterogene gebouwen uit de meest uiteenlopende gebieden met elkaar te vergelijken. Door zoveel mogelijk naar objectieve weergave te streven wordt wetenschappelijke studie en vergelijking van de vormentaal mogelijk.

Afb. 8. Utrecht, Nicolaikerk in 1980. Karakteristiek voor de nuchter registrerende fotografie. Het gebouw kan zijn taal spreken, niet vertroebeld door de persoonlijke visie van de fotograaf (foto Monumentenzorg 1980).

Door ordening van het fotomateriaal kunnen stilistische ontwikkelingsreeksen geconstrueerd worden.¹⁹ De objectieve wetenschappelijke taal van tekst en foto laat de objecten zelf aan het woord. De mens en zijn handelen zijn nadrukkelijk afwezig. Op de foto's en opmetingen is hem zelfs de traditionele rol van schaalgevend element niet gelaten.²⁰

Woord en beeld worden bij de monumentenbeschrijving instrumenten ten dienste van een kunstgeschiedbeoefening die zich op positivistische wijze met objectief meetbare en kwantificeerbare gegevens bezighoudt. Door het creëren van een kunstmatige af-

19 De gevolgen van deze werkwijze voor de kunstgeschiedenis worden beschreven in: H. Dilly, 'Lichtbildprojektion-Prothese der Kunstbetrachtung', in: I. Below (Hrsg.), *Kunstwissenschaft und Kunstvermittlung*, Giessen 1975, 153-172 en speciaal gericht op de bouwkunst in: H. Klotz, 'Ueber das Abbilden von Bauwerken', *Architectura*, 1 (1971), 1 vv.

20 H. Klotz, op. cit., 7.

stand in tijd en door een afstandelijke beschrijvingswijze wordt een beeld geschapen van een nationaal historisch erfgoed dat bestaat uit een beperkt aantal belangrijke monumenten. Deze monumenten kunnen in een samenvattend seriewerk beschreven worden op een wijze die decennia lang maatgevend zal moeten zijn. Het zou gaan om een kleine groep gebouwen van de hoogste kwaliteit. Deze objecten zouden in aantal niet toenemen, zelfs eerder door verval en afbraak verminderen. Zo kon de 'Deutscher Verein für Kunstwissenschaft' zich in 1908 voorstellen dat hij een corpuswerk kon uitgeven dat in de toekomst de grondslag zou vormen voor alle wetenschappelijk onderzoek. Dit werk kon dan tevens alle veranderingen en ook de geleidelijke vernietiging van de oorkonden van ons kunsthistorische verleden vastleggen en door die vastlegging bescherming garanderen.²¹ De jonge wetenschap kunstgeschiedenis heeft zo in de loop van de 19e eeuw haar onderzoeksgebied afgebakend en gestreefd naar vastlegging van haar materiaal in standaardwerken en corpora. De lange reeksen monumentenbeschrijvingen die de Duitse deelstaten sinds ca. 1870 hebben gepubliceerd zijn hier goede voorbeelden van.

DE MONUMENTENBESCHRIJVING IN NEDERLAND

In Nederland is de beschrijving van het nationale erfgoed en de publikatie ervan in boekvorm sinds 1903, toen de 'Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van de Inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst' haar taak begon, een lange lijdensweg geweest. Deze commissie moest volgens J. C. Overvoorde in het *Bulletin NOB* (1900-1901) een lijst of inventaris opstellen 'van alle bestaande gebouwen of fragmenten, die in eenig opzicht belangrijk zijn voor geschiedenis of kunst, opdat men wake voor het behoud, doch tevens, dat men

na deskundig onderzoek hier uit een beperkt aantal van de op elk gebied belangrijkste gebouwen bijeenbrengt, waarvan het behoud met alle ten dienste staande middelen dient te worden nagestreefd'. Dit zou dan, in de woorden van de secretaris J. Kalf resulteren in 'materiaal voor de kunstgeschiedenis, door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijke invloed hebben geïeerd'.²² Een 'Leidraad' met regels voor de indeling en volgorde der beschrijving zou uniformiteit en continuïteit moeten waarborgen. Deze regels zullen echter vele malen gewijzigd worden, waardoor de continuïteit aangetast wordt. Volgens de Leidraad van 1904 omvat de in boekvorm te publiceren beschrijving 'alle gebouwen en voorwerpen, dagteekenend van vóór 1850, die eenig belang bezitten als uiting van kunst, of om eene eraan verbonden historische herinnering'.²³ Elders in dit tijdschrift vergelijkt C. Temminck Groll de monumentenbeschrijving met de bouw van een kathedraal, een vergelijking die zich inderdaad onweerstaanbaar opdringt aan de lezer van de notulen en verslagen die Rijkscommissies en Monumentenraad vanaf 1903 hebben geproduceerd.²⁴ Keer op keer wordt de klacht over de trage voortgang van het werk geformuleerd. Het verval en de verdwijning van belangrijke monumenten dreigt sneller te gaan dan de beschrijving volgens de Leidraad. Deze was in 1904 opgesteld naar een Duits voorbeeld, gepubliceerd in het tijdschrift *Die Denkmalspflege*.²⁵ Men moet de provinciale en gemeentelijke indeling volgen, neemt zoveel mogelijk verdwenen monumenten op evenals objecten in openbare en privé verzamelingen. Ook objecten die belangrijk zijn voor de volkskunde en volksbeschaving, zoals 'boerenwoningen in welke aanleg stameigenaardigheden herkenbaar zijn' worden beschreven. De belangrĳheid van het monument bepaalt de mate van uitvoerigheid. Na een proefinventarisatie door F. A. Hoefler,

21 H. Dilly, op. cit., 37.

22 J. Kalf, *De Baronie van Breda*, Utrecht 1912, 1 waarbij hij de in 1911 gewijzigde Leidraad van 1908 citeert.

23 *Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, onder punt 1.

24 Deze gedrukte verslagen bevinden zich in de Bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het betreft de Jaarverslagen van de Rijkscommissie vanaf 1903, de Notulen tussen

1919 en 1940, de Jaarverslagen van de Voorlopige monumentenraad 1947-1961 en de Jaarverslagen van de Monumentenraad tussen 1961 en 1975 (niet verder verschenen). Zie ook: *Inventaris van het archief van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving door L. J. M. van de Maarel*, Den Haag 1975.

25 Jaargang IV (1902), 76-79. Het Duitse voorbeeld is echter veel gedetailleerder en geeft bijvoorbeeld richtlijnen voor de publikatie, aanwijzingen voor het formaat, het lettertype en de afbeeldingswijze.

278

GEMEENTE OOSTERHOUT.

278

Kruisje.

Voorts bezit de proosdij een gouden draagkruisje, door Amalia van Solms geschonken aan den proost Balthasar Cruyt (1633—1655).

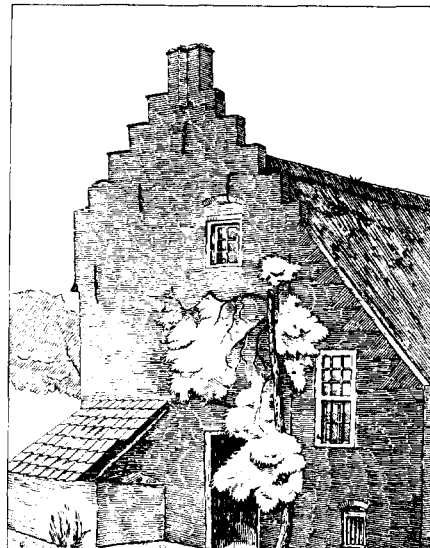
Het als reliquaire ingerichte kruis, ver-
toont een ornament van rinceaux in den stijl
van omstreeks 1600, goud op zwarten grond,
in émail champlevé. Het is langs de kanten
en op den draagring bezet met diamantjes.
Afgebeeld in: Je Maintiendrai, I, blz. 256.

Uurwerk.

In de gouldederzaal staat een eenvoudig
staand uurwerk, XVIII b, met het adres:
CASPER REUS. BREDA.

Klooster.

Het **klooster** en de kloostertuin zijn
niet toegankelijk. Het van den tuinmuur zicht-
bare deel van het klooster (afb. 245) ver-
toont, in taaeljk ongeschonden toestand, een
eenvoudige architectuur uit den tijd van den
bouw: 1647.

Afb. 249. Boerenwoning onder Oosterhout.

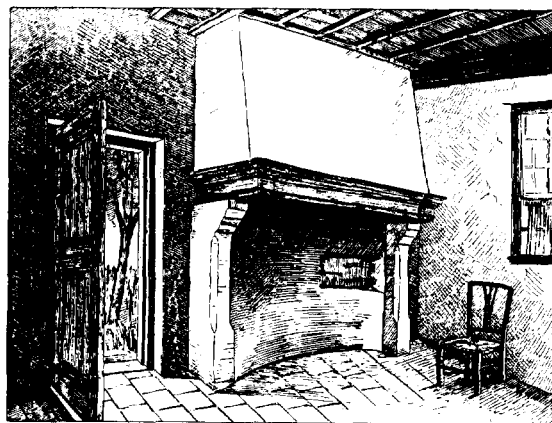
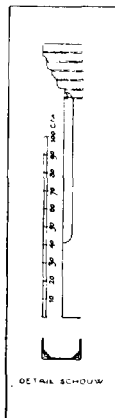
PARTICULIERE GEBOUWEN.

Kasteel
Strijen.

I. **KASTEEL STRIJEN.** Ten noorden van Oosterhout, ruim 1 kilometer van
de kerk, lag het kasteel Strijen; thans is alleen nog de ruïne van een der torens over.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Bij gelegenheid der grensregeling tusschen Holland en Brabant in

Afb. 250. Inwendig der boerenwoning van afb. 249.

1326, werden verschillende
verklaringen afgelegd, waar-
door de stichtingsgeschiede-
nis van dit kasteel tamelijk
nauwkeurig bekend is (zie
deze verklaringen bij VAN
MERIS, Charterboek, II, blz.
402 vv). Zoo verklaarde
Willem van Wichvliet, dat
hij knape was van heer
[Willem] van Strijen, vóór
deze nog iets had gebouwd
te Oosterhout en dat hij
daar in diens opdracht een
„bouwhuis” (boerderij)
stichtte. Een ander ver-
klaarde, dat hij met den

heer van Strijen te Oosterhout woonde, „doemen den toirne ende zale ende capelle ende
alle die woninghe dair maeckte”. Hij had toen van den heer zelf vernomen, dat het „oude

◀ *Afb. 9.* Bladzijde 278 uit Kalfs *Baronie van Breda* met een tweetal door De Hoog getekende gebouwen, in de tekst. Het betreft een van de weinige opgenomen eenvoudige landelijke woningen (foto Kunst-historisch Instituut Nijmegen).

gemeentearchivaris van Hattem, wijzigt men de Leidraad, waarbij de volkskunde vervalt. Deze was in J. H. Gallées werk *Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* voldoende beschreven, terwijl de leden van de commissie zich terzake niet deskundig achtten. Ook mogen verdwenen gebouwen voortaan alleen nog opgenomen worden als 'oude afbeeldingen en (of) berichten het mogelijk maken daarvan eene voorstelling te vormen'. Kort voor de verschijning in 1912 van de eerste monumentenbeschrijving van de Baronie van Breda door J. Kalf beperkt men de historische aantekeningen en wordt de beschrijving voortaan opgevat als een aanvulling op de afbeeldingen. De trage vorderingen worden door de commissie betreurd en verklaard uit het feit dat de leden het werk alleen tegen onkostenvergoeding moeten verrichten, terwijl er geen geld is voor aanstelling van bezoldigde, kunsthistorisch geschoolde leden. De commissie is hoofdzakelijk samengesteld uit architecten en historici die het werk naast hun eigenlijke beroep verrichten.

In 1923 wordt E. O. M. van Nispen tot Sevenaer als eerste kunsthistorisch ambtenaar aangesteld. In 1926 publiceert hij het eerste deel over de stad Maastricht. Wel verschijnen sinds 1908 geregeld nieuwe delen van de zeer beknopte *Voorloopige Lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*.²⁶ Karakteristiek voor de problemen is het lot van het door de Nijmeegse directeur van gemeentewerken J. J. Weve samen te stellen deel over het Valkhof. Dit komt tussen 1922 en 1925 meermalen in de jaarverslagen voor. Hoewel het manuscript in 1925 gereed is, wordt het wegens de hoge kosten slechts in een beperkt aantal exemplaren vermenigvuldigd.²⁷ In hetzelfde jaar benoemt men een subcommissie om te rapporteren over een mogelijke versnelling van de monumentenbeschrijving. C. Hofstede de Groot betwijfelt het nut van de *Voorloopige lijs-*

ten, waarvan de publikatie veel energie vergt. Men besluit echter ermee door te gaan. Beperking van de beschrijvingswijze kan een versnelling van de monumentenbeschrijving opleveren, volgens de subcommissie. In 1927 is men blijkbaar optimistisch over de voortgang, want men publiceert een werkkaart waarop het land ingedeeld is op basis van geografische en historische eenheden. In 1931 moet de commissie erkennen dat de voorgestelde werkwijze niet tot resultaten heeft geleid. Wel verschijnen in 1930 en 1932 delen van de Geïllustreerde Beschrijving, maar het tempo blijft te laag.

In 1935 wordt de Leidraad opnieuw vereenvoudigd, omdat men rond 1904 'niet de geringste ervaring' had en wetenschappelijke eisen stelde die geen rekening hielden met de uitvoerbaarheid.²⁸ Literatuuropgave, plaatselijke geschiedenis en grondplan van de nederzetting zouden voortaan kort behandeld worden. Nieuw onderzoek mocht niet verricht worden en over datering en stijl kon niet gepolemiseerd worden. De beschrijving van Noord-Limburg, die in manuscript gereed lag, werd tot de helft ingekort en in 1937 gepubliceerd. Daarna verschijnen de delen – slechts onderbroken tussen 1940 en 1944 – in redelijk tempo. De Voorlopige Monumentenraad concludeert in 1947 dat de Leidraad van 1904-18 voldoende waarborgen biedt voor een wetenschappelijk verantwoord resultaat. Sinds 1953 verschijnen weer nieuwe delen. De instelling van de Monumentenwet in 1961 en de daaropvolgende bescherming van tienduizenden objecten, die alle beschreven moesten worden, kost de wetenschappelijk medewerkers zoveel tijd dat tussen 1968 en 1974 niets meer wordt gepubliceerd. Karakteristiek voor de hortende voortgang is de beschrijving van de Amsterdamse woon- en pakhuizen door de als niet-ambtelijk medewerker aangezochte architect A. A. Kok. Na diens overlijden in 1950 wordt het werk overgenomen door G. Roosegaarde Bisschop die Koks typologie aanpast. In 1960 is de beschrijving van de straten onder de letter A met de algemene inleiding persklaar. Roosegaarde Bisschop is in 1961 tot de Egelantiersgracht gevorderd, maar daarna eist de urgente registratie van de duizenden Amsterdamse monumenten al zijn tijd

26 Het eerste deel van deze reeks is in 1908 uitgegeven. De uitgave werd in 1919 door J. H. A. Mialaret een wanhoopsdaad geacht. De kwaliteit der delen wisselt nogal.

27 Vgl. *Het Valkhof te Nijmegen*, catalogus Nijmegen 1980, 53, noot 7 en p. 124.

28 *Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Vertrouwelijke Mededelingen Nieuwe Reeks*, okt. nov. dec. 1935, 58.

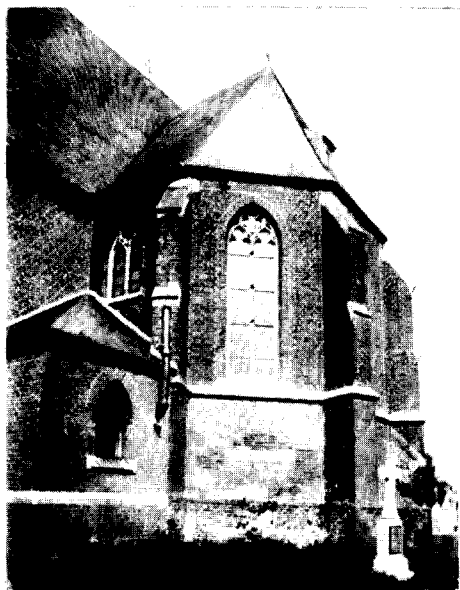
16. Velden, R.-K. Kerk.
H. Jaco-bus major.

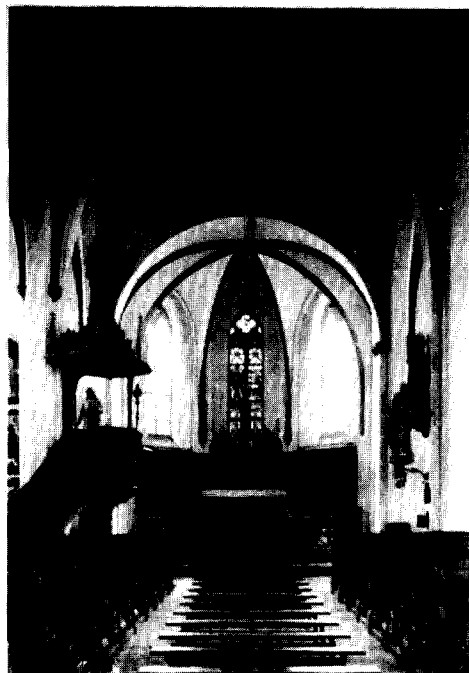
15. Velden, R.-K. Kerk.
Altaar.

17. Velden, R.-K. Kerk.
H. Andreas.

18. Velden, R.-K. Kerk. Koor.

19. Velden, R.-K. Kerk. Inwendig.

◀ *Afb. 10.* Fotopagina 5 uit J. H. A. Mialaret, *Noord-Limburg* (1937). In de voor het eerst vereenvoudigde opzet werden de al voor plaatsing in de tekst geclicheerde foto's tenslotte met veel kunst- en vliegwerk achterin geplaatst (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

op. Na 1965 verdwijnt het project uit de jaarverslagen. Ook van een voorgenomen deel over de Bovenkerk in Kampen wordt niets meer vernomen, evenmin als van de geplande beschrijving van de Gelderse Achterhoek en een deel over de kerkelijke gebouwen in Amsterdam. Wel verschijnt in 1974 Ter Kuiles werk over Noord- en Oost-Salland, nog in de traditionele typografische opzet. De sindsdien verschenen delen worden in deze bijdrage onder de loep genomen.

VIJF NIEUWE MONUMENTENBESCHRIJVINGEN

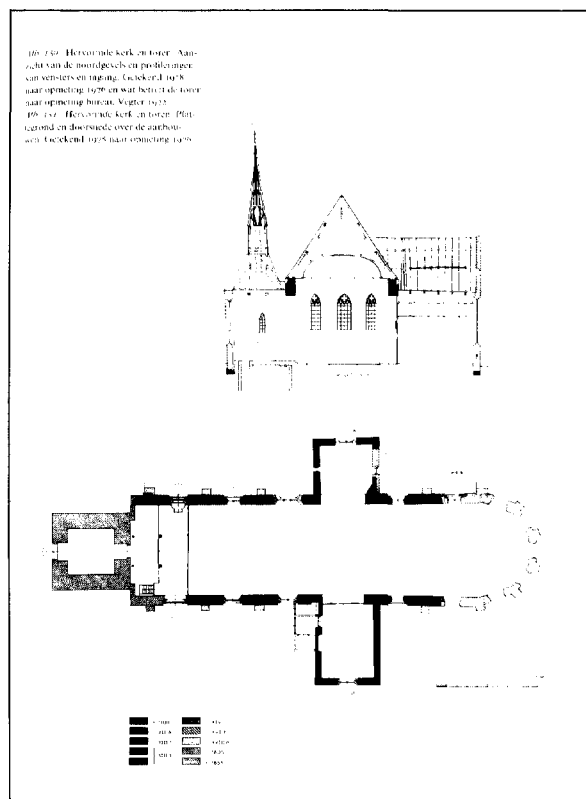
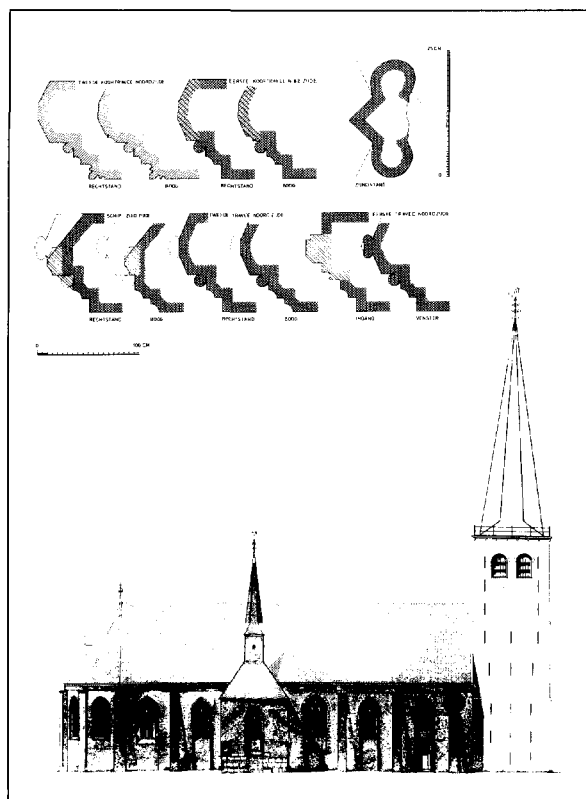
Deze delen vormen een indrukwekkend geheel, in een moderne grafische vormgeving. Twee boeken zijn van de hand van R. Meischke en gewijd aan een tweetal Amsterdamse gebouwen: het *Burgerweeshuis* (1975) en het *R. C. Maagdenbuis, het huizenbezit van deze instelling en het St-Elizabethgesticht* (1980). De overige delen behandelen landelijke gebieden: Herma M. van den Berg beschreef in Noordelijk Oostergo de gemeente *Ferwerderadeel* (1981) en *De Dongeradelen* (1983) en A. G. Schulte beschreef het *Rijk van Nijmegen, Westelijk gedeelte* (1982).

De delen zijn nog samengesteld volgens de richtlijnen van de Leidraad van 1969, die echter voldoende ruimte blijkt te bieden voor persoonlijke initiatieven van de onderzoekers. Zo kunnen binnen dezelfde reeks diepgravende monografieën gepubliceerd worden, naast de gewone delen die vaak zeer uiteenlopende objecten bevatten zoals romaanse kerken, eenvoudige woonhuizen, een laat-19e-eeuwse steenfabriek en een brouwerij. De boeken worden hier in opzet met elkaar vergeleken en geanalyseerd. Detailkritiek wordt niet ondernomen: de nauwgezette studie van de objecten en het toch vrij uitvoerige archiefonderzoek hebben tot een grote mate van nauwkeurigheid geleid. Ook de uitvoering van de boeken en de kwaliteit van foto's en opmetingen maken een degelijke en betrouwbare indruk. De Amsterdamse monografieën delen de stof in

in een aantal hoofdstukken die als tekstblokken van elkaar gescheiden worden door fotopagina's met meer of minder uitvoerige onderschriften. *De Dongeradelen* en *Ferwerderadeel* hebben dezelfde opbouw, die het nadeel heeft dat telkens weer heen en weer gebladerd moet worden. De opmetingen zijn overigens wel in de tekst opgenomen. Het *Rijk van Nijmegen* daarentegen geeft de foto's en opmetingen 'als een strip' in de tekst, wat tijdrovend bladeren beperkt. Dit systeem werd overigens tot 1934 in alle delen toegepast, hierna werden de foto's als apart blok achterin opgenomen.

De delen van H. M. van den Berg en A. G. Schulte zijn het meest verwant aan de tot nu toe gebruikelijke wijze van monumentenbeschrijving. De tekst is overzichtelijk en helder gestructureerd. Elke gemeente begint met een beknopte structuurbeschrijving. In de Friese delen wordt deze verhelderd door een kadastraal minuutplan (ca. 1832) en een recente luchtfoto van de huidige situatie (1971 of 1973). Los toegevoegd zijn 17e- en 18e-eeuwse Grietenijkaarten, de Eerste Militair Topografische Kaart (1862-64) en het landschapsplan van de ruilverkaveling. Het Nijmeegse deel beeldt eveneens de kadastrale minuten (1820) af en de gemeentekaart uit de atlas van Kuiper. De historische topografische kaart wordt geconfronteerd met een recente versie. Voor de beschrijving der nederzettingen is hulp van derden ingeroepen, voor Friesland L. Prins, voor Nijmegen A. Steegh. Ook voor de historische inleidingen op de Friese delen hebben archeologen en historici hand- en spandiensten verleend. De pre- en protohistorie is beschreven door G. Elzinga, de middeleeuwen door W. Jappe Alberts en de periode erna door J. J. Spahr van den Hoek. In het Nijmeegse deel werden de kerkelijke mobilia beschreven volgens gegevens van de inventarisatie van het kerkelijk kunstbezit door G. P. P. Vrans.

Elke gemeente wordt behandeld volgens de in de Leidraad gegeven volgorde. Van Hallum bijvoorbeeld worden de nederzettingsstructuur, het kerkgebouw, de Doopsgezinde kerk, de states, de voormalige industriemolens, het vroegere klooster Mariëngaarde, de Oude Leije, het voormalig klooster Genezareth, de terpen met bebouwing en states in de omgeving, de boerderijen en de eendekooien beschreven. Onder de gemeente Wijchen in het Rijk van Nijmegen passeren achterenvolgens de historische geografie, de archeolo-

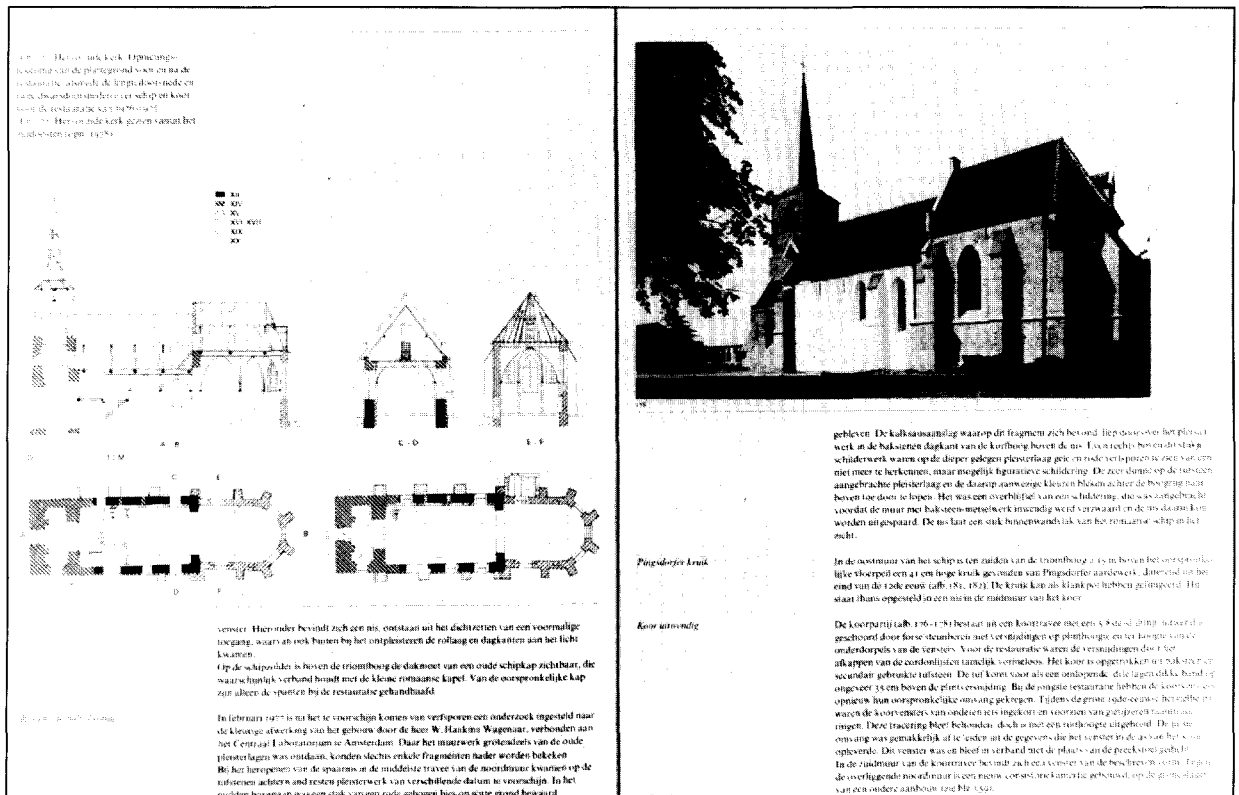
Afb. 11. Pagina 150 en 151 uit H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel* (1981). In de tekst zijn alleen de opmetingen geplaatst. De kerk van Hallum is weergegeven in een tekenstijl die kleur- en textuurverschillen in het muurwerk zichtbaar maakt, waarbij de toren echter merkwaardigerwijs niet verder gedetailleerd is. De bouwfasen blijken uit een arceringsstelsel in plan en opstand (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

gische monumenten, de r.-k. kerk, de r.-k. pastorie, de voormalige hervormde kerk en pastorie, het klooster Tienakker, het St.-Jozefgesticht, de begraafplaatsen, het kasteel-raadhuis met bouwhuis, de woonhuizen en boerderijen en de molens de revue. De afbeeldingen zijn goed verzorgd: heldere overzichtelijke foto's die de bouwmassa's goed doen uitkomen, goed gedetailleerde opnamen van kerkelijke mobilia. Kleine kadastrale situaties en (in Oostergo) een aantal sfeertekeningen van Ids Wiersma maken het beeld wat levendiger. Zelfs is hier en daar een mooie landschapsfoto opgenomen. De bouwkundige tekeningen en opmetingen zijn duidelijk en nadrukkelijk afgestemd op het afgebeelde fotomateriaal. De kerk van Hallum wordt zowel gepresenteerd in foto als in lijntekening. Bouwfasen en constructie zijn op de tekening leesbaar, karakter en sfeer daarentegen op de foto's. De taal van de beschrij-

vingen is helder, controleerbaar maar afstandelijk. Een willekeurig voorbeeld is illustratief. A. G. Schulte beschrijft een deel van de neogotische kerk in Weurt: 'De wandeling van het middenschip bestaat uit drie zones: arcadenreeks, blinde tussenzone ingesloten tussen twee horizontale profiellijsten en lichtbeukzone afgesloten door een fries van spitsboogjes waarboven een reeks geprofileerde uitgekraagde blokjes, die de voorlijst van het houten gewelfbeschoot dragen. (...) Dankzij de ongeschonden polychromie en beglazing en de vrij volledig bewaard gebleven meubilering is de Weurtse parochiekerk een goed voorbeeld van een gaaf kerkinterieur van omstreeks 1900' (p. 39). Zelfs een dergelijk, toch terughoudend geformuleerd, waardeoordeel is schaars in de Geïllustreerde Beschrijvingen. Impliciet worden natuurlijk wel waarderingen uitgesproken: immers alleen al het proces van selectie

Afb. 12. Weert, Sint-Andreaskerk, interieur naar het koor. Strikt symmetrische opname van dit gave neogotische interieur van C. Franssen. De zwart-wit weergave, regel in de Geïllustreerde Beschrijvingen, doet geen recht aan het kleurenschema van dit interieur, dat overigens enige jaren geleden zeker niet in de monumentenbeschrijving opgenomen zou zijn. Foto uit: A. G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen, Westelijk gedeelte* (1982) (foto Monumentenzorg 1975).

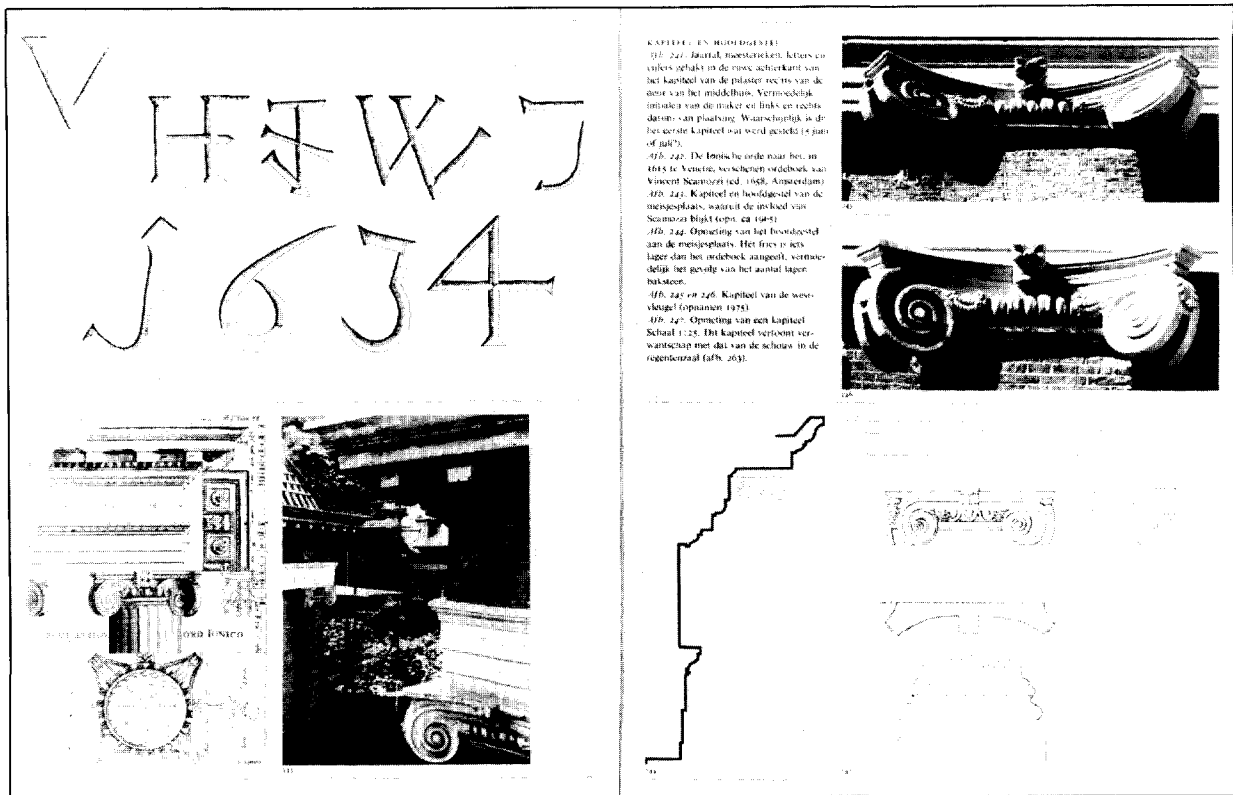

Afb. 13. Pagina 156 en 157 uit: A. G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen, Westelijk gedeelte* (1982). De opmetingen en foto's van de kerk te Heumen zijn in de tekst geplaatst, in afwijking van het tot dan toe gebruikelijke concept (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

voorafgaande aan de beschrijving houdt een waarde-
ring in. Zo bevat het *Rijk van Nijmegen* de beschrijving
van een groot aantal kerken uit de periode rond de
eeuwwisseling en veel eenvoudige jonge monumenten,
als woonhuizen en boerderijen, die niet eens allemaal
bescherming genieten. Neogotische interieurdecora-
ties werden in de monumentenbeschrijvingen tot dus-
ver volledig genegeerd, zoals blijkt uit de delen over
de Sint-Servaas en de Lievrouwekerk te Maastricht.
Stijlvergelijkingen ontbreken. Ook over discutabele
restauratiewijzen wordt slechts terloops gerept. Zo
wordt de polemie uit 1934 over de afdekking van de
geveltoppen bij de zadeldaktoeren van Ferwerd alleen
even genoemd. Een enkele afbeelding geeft ons een
indicatie van de persoonlijke belangstelling van de au-
teurs: het was tot voor kort ondenkbaar dat een 19e-
eeuws gietijzeren deurrooster als dat aan de kerk van
Marrum ook maar genoemd zou worden, laat staan
afgebeeld.

Het genus monumentenbeschrijving heeft in ons
land met de verschijning van deze drie boeken een
hoogtepunt bereikt. Afgezien van enkele detailkwes-
ties²⁹ als de datering van opnamen en wat zetfouten,
tonen de delen – zeker in vergelijking met hun voor-
gangers – de hoogste graad van perfectie die binnen de
regels van de Leidraad en met de beschikbare middelen
gerealiseerd kan worden. Ook eenvoudige monumen-

29 Zo kan bij het *Rijk van Nijmegen* de beschrijving der St. Antonius
Abt te Wijchen nog aangevuld worden met het artikel van Em.
Dilts, 'De gebroeders de Cuyper', *Bijdragen tot de geschiedenis*
1924-25, 330-380. Hieruit blijkt dat het neobarokke altaar in deze
kerk van de hand van Pieter Jozef de Cuyper is (1857), evenals
de tombes van het Jozef- en Maria-altaar (1857) en de tondi
boven de biechtstoelen (1858), terwijl uit bijlage III, 359 blijkt
dat Jacob van Neer jr. (1760-1838, Antwerpen) voor Wijchen
acht bijna levensgrote beelden maakte, die mogelijk gelijk te
stellen zijn met de beelden die na 1856 voor de kerk zijn aange-
schafte en nog aanwezig zijn (vriendelijke mededeling van G. P.
P. Vriens).

Afb. 14. Pagina 204 en 205 uit: R. Meischke, *Amsterdam. Burgerweeshuis* (1975). De illustraties, lijntekeningen en foto's, zijn in blokken achter de tekst geplaatst. Hier is een stijlvergelijking tussen de kapitelen van de Meisjesplaats en het Ordenboek van Scamozzi gemaakt, wat vroeger in de monumentenbeschrijvingen slechts incidenteel geschiedde (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

ten hebben aandacht gekregen, het archiefonderzoek is betrekkelijk ruim geweest en tenslotte is ook de hulp van andere wetenschapsbeoefenaren ingeroepen waar dat gewenst leek. Presentatie en verantwoording van het monumentenbeleid daarentegen is op de achtergrond gebleven: in *Ferwerderadeel* is niet vermeld of de panden beschermd zijn, in het *Rijk van Nijmegen* worden ook niet-beschermd monumenten opgenomen. A. G. Schulte schrijft niet voor niets dat de beschrijving niet per se het laatste woord pretendeert te hebben, doch evenzeer beoogt een aanzet te geven voor een juiste (her)waardering en daaruit voortvloeiende nieuwe studie.

De Amsterdamse delen sluiten aan op een andere richting in de monumentenbeschrijving: monografieën over belangrijke gebouwen. Tot dusver was alleen kerken een dergelijke eer te beurt gevallen. Voor het eerst krijgen belangrijke burgerlijke gebouwen nu

een dergelijke aandacht. Een reden hiervoor wordt niet genoemd, maar is zeker gelegen in de betrokkenheid van R. Meischke bij de restauratie van het Burgerweeshuis, waardoor hij uitstekend op de hoogte was van de geschiedenis van dit complex dat de stadsgeschiedenis van Amsterdam weerspiegelt. Van het Burgerweeshuis behandelt hij de geschiedenis van het bouwblok, waarna het gebouw aan de hand van afbeeldingen met uitvoerig onderschrift beschreven wordt. Zo is ook de beschrijving van interieur en inventaris gestructureerd. Het zwaartepunt van de daaropvolgende bouwgeschiedenis ligt weer bij de tekst die chronologisch de transformatie van het St. Lucienklooster en het Oudemannenhuis tot weeshuis en daarna tot museum beschrijft. Over de restauratie tussen 1964 en 75 merkt de auteur terecht op: 'de structuur van het complex verzette zich tegen de inrichting tot museum en feitelijk tegen elk modern gebruik'. De beschrijving

van de schil van woonhuizen rondom het weeshuis besluit het boek. Tot 1975 is de geschiedenis bijgehouden. Slechts tot 1953 gaat het deel over het R. C. Maagdenhuis dat als zodanig in dat jaar ophield te bestaan. Na beschrijving van de oudste vestigingsplaatsen van het gesticht, het eerste gebouw aan het Spui en de daaropvolgende wijzigingen, volgt een beschrijving van de nieuwbouw van A. van der Hart uit 1784-87. Dit gebouw wordt inwendig beschreven, met het proces dat in de loop van de vorige eeuw leidde tot een steeds meer kloosterlijk karakter. De verbouwing tot bankgebouw in 1953 wordt genoemd, maar niet meer in afbeeldingen gedocumenteerd. Latere gebeurtenissen die het gebouw betroffen zoals de Maagdenhuisrellen worden niet eens genoemd. Ze passen ongetwijfeld niet in de opzet, omdat ze geen bouwkundige consequenties hadden. Hierdoor krijgt de lezer echter geen duidelijk beeld van de huidige vorm en indeling van het gebouw. Het boek besluit met de beschrijving van het huizenbezit van het Maagdenhuis en de bouw van het tussen 1888-90 door A. C. Bleijs gerealiseerde St.-Elisabethgesticht.

In beide delen staan de gebouwen centraal: de structuur wordt bepaald door de bouwkundige wijzigingen. Ook verdwenen gebouwen hebben aandacht gekregen en het uitvoerige archiefonderzoek door mej. E. B. M. Lottman maakte het mogelijk 'een gedetailleerd beeld te krijgen van het dagelijks leven binnen de muren van deze gestichten en daardoor de indeling van de gebouwen beter te begrijpen'. Toch is het gebouw de centrale factor geworden, en niet het leven en werken van de wezen. Door de systematische indeling van het feitenmateriaal blijft het beeld fragmentarisch, doordat het als het ware bestaat uit een snelle opeenvolging van steeds weer veranderende beelden. Het zou een nieuwe studie vergen uit dit heterogene materiaal een levendig beeld te scheppen van de levenswijze, de opvoeding en de sociale omstandigheden van de wezen en de veranderingen die hierin sinds de bouw van het Maagdenhuis hebben plaats gevonden. Meischke gaat in de beschrijving van deze omstandigheden al verder dan men binnen de Leidraad voor mogelijk had kunnen houden, maar de vereiste gescreerdheid van de tekst maakt het de lezer niet gemakkelijk geboeid te worden door het maatschappelijk leven in beide gestichten, omdat de factor tijd en de

dynamiek van de veranderingsprocessen is geëlimineerd.

MONUMENTENBESCHRIJVING,
MONUMENTENZORG EN KUNSTGESCHIEDENIS:
EEN HAAT-LIEFDE-VERHOUDING?

De perfectie van de sinds 1975 verschenen Geïllustreerde Beschrijvingen doet de vraag rijzen of het nog wel zinvol en ook realiseerbaar is met een dergelijke vèrgaande verfijning geheel Nederland in woord en beeld vast te leggen. Op het Colloquium over de inventarisatieproblematiek, gehouden te Bischoffsburg bij Straatsburg in 1980 en in de aan deze problematiek gewijde aflevering van *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* (1982) wordt de vraag naar de zin ervan nauwelijks expliciet gesteld. Wel klinkt in alle bijdragen de vraag door hoe de publikatie van monumentenbeschrijvingen gelijke tred kan houden met nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de monumentenzorg. Alleen de Engelsman Fowler heeft zich in Straatsburg afgevraagd waarom we ons bijvoorbeeld bezighouden met de minutieuze beschrijving van kathedralen, terwijl we de vaak eeuwenoude hagen en beplantingen negeren (in Engeland inventariseert men de bouwkunst tot 1714 volledig, daarna past men een strenge selectie toe tot 1850). Hij concludeerde dat de nationale beschrijvingen beëindigd moeten worden en vervangen door een flexibelere werkwijze.

Het is zinvol om ons af te vragen of de Geïllustreerde Beschrijving nog wel het meest geschikte middel is om, zoals de Rijkscommissie zich dat voorstelt, materiaal te verschaffen voor de bouwgeschiedenis, de gegevens voor restauratie te leveren en een overzicht en verantwoording te geven van de verbrede aandachtsvelden voor de monumentenzorg. Allereerst dient de beschrijving een instrument te zijn voor *kennisbundeling en kennisoverdracht, door het leveren van bouwstenen voor de bouwgeschiedenis*. De kracht van de 19e-eeuwse corpora ligt in het feit dat de onderzoeker kan beschikken over een reeks binnen een korte tijd, aan de hand van uniforme richtlijnen en selectiecriteria, bijeengebrachte gegevens. Na 80 jaar is dat doel in Nederland nog steeds niet gerealiseerd. Het is ook niet meer realiseerbaar getuige het feit dat de Leidraad in al die jaren

tallose malen aangepast moest worden aan de veranderende eisen. Hierdoor en doordat de Leidraad voldoende ruimte laat voor initiatieven van de bewerkers, is de tot nu toe verschenen reeks werken zeer heterogeen van karakter en kwaliteit. Delen over Ferwerderadeel, Noord- en Oost-Salland en de Baronie van Breda zijn volstrekt niet met elkaar te vergelijken. Ook de keuze van de te bewerken gebieden en te beschrijven bouwwerken wordt nergens verantwoord. Zo moet het betreurd worden dat de beide middeleeuwse kerken in Amsterdam nog niet beschreven zijn evenmin als het zeer ingrijpend verbouwde, gigantische Werkhuis van A. van der Hart aan de Roetersstraat aldaar.

Bovendien blijkt dat de kunsthistoricus niet opgewassen is tegen de groeiende massa van eenvoudige en jonge monumenten. De gehele gebouwde omgeving wordt langzamerhand object van monumentenzorg. Steeds nieuwe categorieën jonge, industriële en woonhuis-monumenten komen in het gezichtsveld. Het is de vraag of de in 1927 ten behoeve van de monumentenbeschrijving vastgestelde regionale indeling van ons land nog zin heeft bij de beschrijving van ontwikkelingen als ontsluiting door spoorlijnen en kanalen en industrialisatie. Het schone visioen van een beperkt aantal monumenten dat streekgebonden stijkenmerken ten toon spreidt moet een gepasseerd station geacht worden. De grenzen tussen de kunstgeschiedenis en andere disciplines vervagen steeds meer, terwijl ook maatschappelijke ontwikkelingen de positie van de wetenschapsman in zijn ivoren toren aantasten. Hij kan nu ook de waardering van gebouwen in de loop der tijd onderzoeken en de wijze waarop de maatschappelijke orde in deze gebouwen bevestigd heeft kunnen worden. Voor een dergelijke studie vindt hij in de monumentenbeschrijvingen weinig aanknopingspunten.³⁰ De afstandelijkheid van de Geïllustreerde Beschrijvingen suggereert een objectiviteit die zeer betrekkelijk is. Zo bleek op de studiedagen van de 'Arbeitsgruppe Inventarisatie' in St. Goar naar aanleiding van de beschrijving van de burcht Rheinfels, dat deze op zeer verschillende wijzen vastgelegd kon worden. Ging het om een middeleeuws kasteel met latere

aanpassingen of om een 17e-eeuws fort met een middeleeuwse kern, betrof het een romantisch relict van de 19e-eeuwse visie op het Rijndal of een monument van de ondergang van het Heilige Roomse Rijk? De kunsthistoricus moet een keuze maken uit de vele betekenissen van het monument, een keuze die moeilijk te maken is en zeker niet de enige en objectief juiste is.³¹ Deze keuze wordt meestal niet verantwoord.

Het leveren van *gegevens voor de restauratie* kan alleen voor de reeds beschreven gebieden waargemaakt worden. De informatie in de oudere delen is echter zeer gedateerd; sindsdien hebben vaak al enige restauraties plaatsgehad. De veelal op de bouwgeschiedenis gerichte beschrijvingen kunnen eigenlijk alleen zinvol functioneren in een restauratiepraktijk die gericht is op het laten zien en accentueren van de bouwgeschiedenis van het object, door het tonen van de bouwsporen. Deze praktijk is intussen – althans in theorie – vervangen door het respecteren van de bestaande toestand. Bovendien ontbreken in de oudste delen alle wijzigingen en aanpassingen van na 1850, zoals bijvoorbeeld de Maastrichtse romaanse kerken die voor de lezer van nu geen neogotische beschildering en inventaris hebben. Juist deze aanpassingen staan bij de huidige restauratie ter discussie. Men kan zich tenslotte afvragen in hoeverre de resultaten van kunsthistorisch onderzoek in de restauratiepraktijk in feite gebruikt worden.

Het bieden van een *overzicht en verantwoording van de verbrede aandachtsvelden van de monumentenzorg*. De inhoud van de tot nu toe verschenen delen kan naar mijn mening geen representatief beeld verschaffen van de problematiek in Nederland. Terwijl men werkt aan het verwezenlijken van het corpusideaal is de monumentenzorger in de dagelijkse praktijk, bij de Rijks- en lagere overheid, bezig met het zoeken naar maatstaven voor selectie en bescherming van jonge monumenten en stedenbouwkundige ensembles, terwijl dagelijks nieuwe vragen inzake restauratiepraktijk en ethiek onbeantwoord moeten blijven liggen. Iedere bestuurslaag tracht hiervoor oplossingen te vinden. Terwijl mondjesmaat nieuwe delen verschijnen blijven andere gegevens en inventarisaties binnenskamers. De infor-

³⁰ Een schets van deze problematiek geeft R. Günter, 'Glanz und Elend der Inventarisatie', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 28 (1976), 109-117.

³¹ J. Habich, 'Chancen und Grenzen der Fundamentalinventarisatie und der Denkmaltopographie. Eine Tagung der Arbeitsgruppe Inventarisatie in St. Goar von 12. bis 16. Oktober 1981', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 40 (1982), 41-58.

Afb. 15. Winssen, de middeleeuwse kerktoeren en de kerk van 1930 gezien vanaf de Waalbandijk. Sfeerfoto uit A. G. Schulte's *Rijk van Nijmegen*, p. 126-127, waarbij de gebouwen in hun landschappelijke context worden geplaatst. Nieuw voor Nederland, maar in de Duitse landen al rond 1900 gebruikelijk, om interesse bij de bevolking te wekken (foto Monumentenzorg 1981).

Gedern	Kulturdenkmäler	Kulturdenkmäler	Gedern
	<p>Schlossberg 27 Flur I Flurstück 681-1 Schloß</p> <p>In Planung mittelalterliche Anlage mit großer Kirche. Sie war Anwesenpunkt der Stadterweiterung. Das Schloß mit dem viergeschossigen Hauptbau, Mauerwerk aus Sandstein. Das Treppenturm als Vorkriegs- und Holzturm von 1780. Der Bau (1830) von Schlosser, jedoch gut restauriert. In der Rückseite ausschließlich Mittelbau mit runden Treppenturm von 1780, spätgotischer Turm an der Südwestecke eingebaute. Der Nordwestflügel als romanischer Baukörper zurückgeschosse mit Mansarddach, ebenfalls schmucklos.</p> <p>Parallel zum Hauptbau nach Osten verläuft das Bauwerk von 1210 mit Zwerchgiebel, einstufiger, regelmäßiger Apsis mit fünfseitiger, Hauptempore von Osten nach Westen und Torhaus von 1815/16. Angewandte Wirtschaftsbauwerke. Das Schloß mit Haupt- und Nebengebäuden ist kulturhistorisch wegen seiner verschiedenen geschichtlichen Bedeutung sehr interessant und sollte erhalten werden.</p>		<p>Schlossberg 25 Flur I Flurstück 671</p> <p>Historisches Wohnhaus über hohem Sandsteinsockel, im Hof gelegen, holzwerk, schiefers bedeckt. Hohe, schmale Giebel, ungezogenes Mansarddach und Giebel aus dem 17. Jhd. In erhalten. Die ursprüngliche Ausgestaltung ist vorhanden. Wichtige Bauwerkshälfte des Anbaus in der Umgebung des Schlosses. Wohnhaus eines Hofbesitzers oder Adeligen. Kulturdenkmal wegen seiner kunstvollen, historistischen und städtebaulichen Bedeutung.</p>
			<p>Schlossberg 21, Südost Flur I Flurstück 71</p> <p>Historische Holzhaus mit Holzrahmentragung und steinernen Giebeln, herabgelehnt von Schiefer. Im Erdgeschoss Schiefer-empore, zwei, hohe, Zirkel und Rechteck. Rechts mit zwei Kuppeln. Die Ein selbst in Neorenaissancestil. Neoklassizismus in reicher Ausführung. Kulturdenkmal wegen ihrer künstlerischen Bedeutung.</p>
	<p>Schlossberg 10 Flur I Flurstück 61</p> <p>Erstschönes, Fachwerkwohnhaus, 2. Et. massiv gemauert. Sandsteinsockel zum Schloß in reichem Fachwerk, um 1700, teilweise erhalten. In der Mitte acht große Wölbte Mauer mit Kuppeln, unregelmäßig, Schiefer. Straßenseitige Schöne Tür um 1900 von Platte in Neobarockstil, mit Eisenkuppeln, abwärts der Tür des Beschützers, also den Haasen. Kulturdenkmal wegen seiner Prospektwirkung in der Umgebung des Schlosses. Kulturdenkmal wegen seiner künstlerischen Bedeutung.</p>		<p>Schlossberg Flur I Flurstück 955</p> <p>Kreuzerkirche</p> <p>Im Grundriß ein quadratischer Baukörper über Basaltsteinsockel, gekuppelte Kreuzkuppel, einfache glatte Kuppel, 3 über dem Giebel, stabil behaltene Stele. Inschrift: Sie starben für uns. Auf der Kuppel, von zwei eisernen Kuppeln getrennt. 1. November 1841/18. Für das Platzbild wichtige Anlage historischer Bedeutung, des Baukulturbereichs.</p>
			<p>Schloßstraße 10, Südost Flur I Flurstück 61</p> <p>Zweifelhafte, historistische Tür von Anwesen breiter Platte. Aufwendige, die manierte Kassen- und Schieferarbeiten. Es ist teilweise erhalten und 1900, abwärts der Tür des Beschützers, also von der großen Hand. Kulturdenkmal wegen ihrer landschaftlich künstlerischen Bedeutung.</p>

Afb. 16. Dubbelpagina uit de reeks Denkmaltopographie van de Duitse Bondsrepubliek, *Land Hessen, Wetteraukreis I* (1982). Deze landelijk opgezette reeks biedt een beknopt overzicht van de monumenten, vastgelegd in beeld, beschrijving en kaart. Met name de cartografie is hierin zeer dominant. Ze geeft exact de ligging der objecten, iets wat in Nederland tot nu toe niet wordt nagestreefd (foto Monumentenzorg).

matiekloof kan alleen verdwijnen door een verspreidingssysteem dat snel en flexibel is. In de Bondsrepubliek worden korte inventarissen zonder wetenschappelijk apparaat gepubliceerd (Beieren), monumentenlijsten met veel illustraties en sinds kort de Denkmaltopographie. Deze maakt gebruik van foto's, recente topografische kaarten en stadsplattegronden om snel een overzicht te geven van de veelheid aan beschermde monumenten in een bepaald gebied. De objecten worden kort beschreven, voorzien van een foto en een kadastersituatie. Dit verschaft de eigenaren meer rechtszekerheid en maakt het beleid enigermate controleerbaar. Uiteraard hangt het realiseren van deze doelstellingen ook af van het tempo van publikatie. Sleeswijk-Holstein publiceerde een dergelijke topografie reeds in 1969.

Er is een discrepantie tussen de praktijk van de monumentenzorg en het als het ware in een ivoren toren werken aan het vastleggen van monumenten. In de verslagen van de Rijkscommissies komt dit al zeer vroeg aan de orde. Steeds weer blijkt dat de beschrijving opgeofferd wordt aan praktische eisen. Het lijkt noodzakelijk het 19-eeuwse corpus-idee – dat in de Geïllustreerde Beschrijving toch al niet gerealiseerd wordt – ter discussie te stellen. De waarde van een Geïllustreerde Beschrijving met haar objectiviteit en kunstmatige tijdsgrens is betrekkelijk beperkt. Het is dan ook zeer de vraag of het voorstel van de Monumentenraad om met de bestaande krachten en binnen het huidige budget geheel Nederland in 15 jaar te beschrijven, meer is dan een marginaal plan dat even nog de illusie van het volmaakte corpuswerk kan vasthouden. Dit voorstel leidt niet tot een verantwoorde afweging van prioriteiten en mogelijkheden.

SUMMARY

To record in book-form our common cultural heritage is a result of 19th-century historicism. One wanted to arouse interest in one's cultural heritage as a property of the whole nation. At the same time the young science of art history obtained material for research, which again formed a source of inspiration for architects and artists. For these inventories one developed a descriptive way of writing with a special vocabulary, an analytical way of drawing and a manner of taking photographs as objectively as possible.

In the Netherlands the framework for the description of monuments has been changed again and again since 1903. As a result the volumes of the not yet completed series can hardly be compared with each other. Since 1975 there have appeared three volumes dealing in the traditional way with districts and two monographs with an almost perfect form in contents and execution.

There is a discrepancy between this expensive series appearing so slowly and the original objectives of collecting knowledge, supplying data for restoration aims and of accounting for broader fields of interest in the care for historic monuments.

The intention of completing, with the present budget, the description of all the monuments in the Netherlands within fifteen years is called into question by the author.

R. DE JONG

ACHTERGRONDEN, ONTWIKKELING EN NIEUW BELEID INZAKE DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING VAN MONUMENTEN

Het is nog maar een kleine twee weken geleden, dat de presentatie plaatsgevonden heeft van de *Geïllustreerde Beschrijving van het westelijk deel van het Rijk van Nijmegen*, terwijl nu de voorbereidingen getroffen worden voor de verschijning in begin februari aanstaande van de tweede aflevering van de *Geïllustreerde Beschrijving van Noordelijk Oostergo*, waarin behandeld worden Oost- en Westdongeradeel. Het betreffen hier publikaties van de hand van drs. A. G. Schulte en mevrouw drs. H. M. van den Berg, beiden werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Naar verwachting zal in mei aanstaande een deel verschijnen, dat de Beschrijving zal bevatten van de monumenten in Vaals, Wittem en Slenaken en daarmee een vervolg vormt op de reeds voor Limburg verschenen delen. Hiermee vervolgt de beschrijver, drs. J. J. F. W. van Ágt, zijn eerdere werk. Tenslotte is bij de Staatsuitgeverij de Beschrijving door prof. dr. C. J. A. C. Peeters van de St. Jan te 's-Hertogenbosch in productie.

Zoals bekend, wordt er ook gewerkt aan de Beschrijving van Amsterdam. In de jaren 70 kreeg de kenner bij uitstek, ir. R. Meischke, de opdracht van de toenmalige staatssecretaris van CRM om die Beschrijving uit te voeren. Tevens werd hem de gelegenheid geboden om ook andere publikaties voor te bereiden, waarvoor door hem al materiaal verzameld was. Dit betekent in feite, dat de heer Meischke zich in zijn publikaties niet uitsluitend behoeft te richten op het samenstellen van delen der Geïllustreerde Beschrijving. Zo is hij thans doende een aanmerkelijk aandeel te leveren in de beschrijving van Het Trippenhuys, die zal verschijnen vanwege de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Het gaat om een monument in bouw-

kunstige zin, maar het heeft even zo goed (cultuur)-historische betekenis. In het jaarverslag van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is al vermeld, dat Meischke ook de beschrijving, maar dan als Geïllustreerde Beschrijving, van het R.C. Jongensweeshuis onder handen heeft.

Terugkijkend kan gememoreerd worden, dat sedert het verschijnen van het deel over de Betuwe in 1968 het tot 1974 geduurd heeft, dat er weer een deel verscheen. Het betrof toen de uitgave van prof. dr. F. H. ter Kuile over Noord- en Oost-Salland. In het Monumentenjaar 1975 verscheen het deel van Meischkè over het Amsterdamse Burgerweeshuis, in 1980 gevolgd door diens beschrijving van het R. C. Maagdenhuis en het St. Elisabethgesticht. In 1981 verscheen het eerste deel van de beschrijving van Noordelijk Oostergo, waarin mevrouw Van den Berg Ferwederadeel beschreef. Resumerend kan opgemerkt worden, dat sinds het eind van de jaren 60 incidenteel delen zijn verschenen, maar dat van een versnelling sprake is sinds 1980 tot in 1982-83. Dit komt omdat de toenmalige beschrijvers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de jaren 60 belast werden met het inventariseren en registreren van te beschermen monumenten, zodat de werkzaamheden aan de Geïllustreerde Beschrijving werden stopgezet. Pas in het begin van de jaren 70 werd een vijftal wetenschappelijk medewerkers van de

Afb. 17. Breda, Grote Kerk. Buitengewoon exact gedetailleerde opname waarbij ter voorkoming van vertekening de fotograaf zijn standpunt in een dakgoot heeft gekozen. De compositie van de foto is volledig ondergeschikt gemaakt aan het documentaire doel. De opname toont nog de oude balustrades (foto Monumentenzorg 1908). ▶

dienst opnieuw belast met het samenstellen van delen van de Geïllustreerde Beschrijving. Met het oog hierop was in 1969 door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving een Leidraad vastgesteld voor het samenstellen van delen der Geïllustreerde Beschrijving.

Op het ogenblik, na het vertrek van prof. Peeters bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is er een viertal beschrijvers aan het werk. Binnen afzienbare tijd zal mevrouw Van den Berg echter met pensioen gaan. Voor haar pensionering hoopt zij haar manuscript gereed te hebben van het deel over Dantumadeel, als derde deel van de Beschrijving van Noordelijk Oostergo. Van de hand van de heer Schulte ligt de tekst klaar voor de Beschrijving van het oostelijk gedeelte van het Rijk van Nijmegen. Tevens heeft hij de grondtekst gereed voor de beschrijving van de monumenten in het Land van Maas en Waal. Ik vertelde al, dat de heer Meischke de beschrijving onder handen heeft van het Amsterdamse R. C. Jongensweeshuis aan de Lauriergracht. Bovendien wordt eraan gedacht of hij niet de beschrijving van de Oude, dan wel de Nieuwe Kerk te Amsterdam voor zijn rekening zal gaan nemen, gezien zijn directe bemoeienis met de recente restauraties van deze beide kerkgebouwen. Juist Meischke zou wel eens de enige kunnen zijn om de Beschrijving van deze kerken te kunnen doen, omdat hij het beste op de hoogte is van het tijdens de restauraties aangelegde uitvoerige documentatiemateriaal. Interessant is de vraag, die de gemeente Utrecht heeft voorgelegd aan de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, of zij een substantiële bijdrage kunnen leveren aan het totstandkomen van een Beschrijving van de (woon)huizen in de Utrechtse binnenstad. De gemeente heeft naar de mogelijkheden daartoe een onderzoek ingesteld, waarop de Rijkscommissie inmiddels gereageerd heeft. Ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is bij de vraag betrokken of er een mogelijkheid is te vinden om te komen tot een gezamenlijke weg naar wat wordt genoemd een rijksbeschrijving.

U ziet, er wordt zeker niet stil gezeten. Was er sprake van een smal stroompje in de afgelopen tien jaren, nu passeren wij een stroomversnelling. Dit brengt veel beweging met zich mee.

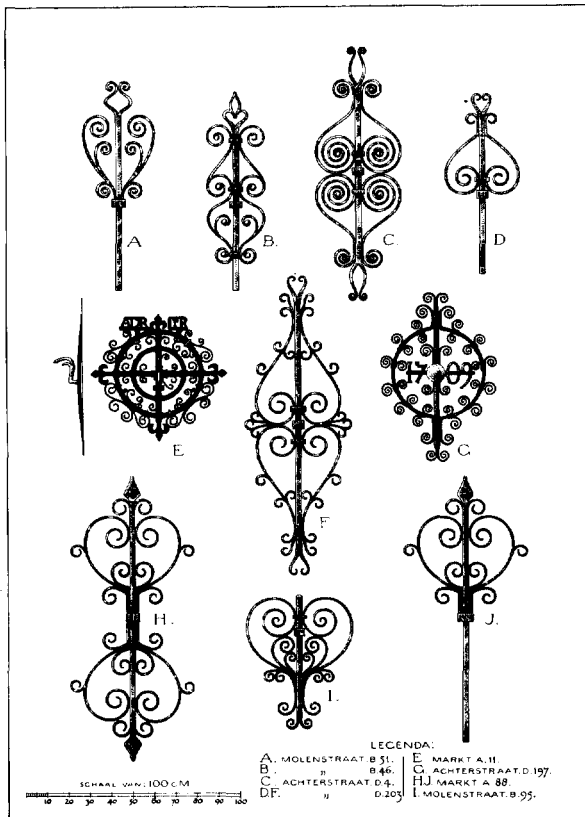
Toen de Beschrijving van het Burgerweeshuis ver-

scheen, konden al de eerste opmerkingen beluisterd worden of de gekozen opzet nu wel beantwoordde aan wat onder een Geïllustreerde Beschrijving moest worden verstaan. Binnen de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, maar ook in vakkringen daarbuiten werden, zij het nog maar voorzichtig, kritische geluiden gehoord. Dit herhaalde zich na het verschijnen van de Beschrijving van het Maagdenhuis. Meest gehoord was de uitlating: moet de beschrijving van Amsterdam zo gaan verlopen, dan zij wij over honderd jaar daar nog niet mee klaar. Ook het verschijnen van een meer 'klassiek' opgezet deel over Terwerderadeel riep vragen op. Vragen, die zich richtten op de mate van uitwerking. Of iedere dorpskerk nu wel uitvoerig beschreven en afgebeeld moest worden en zo nodig voorzien van een aantal detailtekeningen. Verder werd de vraag wel gesteld of deze gemeente, maar ook de andere gemeenten in Noordelijk Oostergo nu wel zoveel aan belangrijke monumenten bezitten, dat de Beschrijving van Noordelijk Oostergo opgesplitst moet worden in een aantal afzonderlijke delen. Vragen, die zich ook richtten op de kostenontwikkelingen, die zich steeds duidelijker zijn gaan manifesteren. Eensdeels betreft het de tijd, die gewijd wordt aan het schrijven, het maken van opmetingen, tekeningen en het fotowerk, anderdeels de kosten van de uitgave zelf, die hoog beschouwd worden ten opzichte van een relatief kleine oplage. Vraagstellingen, die zeker actueel zullen blijven door het verschijnen van de delen, die ik hiervoor aankondigde.

Het is op zichzelf niet vreemd, dat, nu er sprake is van het meer regelmatig verschijnen van delen der Geïllustreerde Beschrijving, discussie ontstaat over uitgangspunt en opzet. Het is niet het enige thema op het terrein der monumentenzorg, dat onderwerp van gesprek is.

Zowel de directeur-generaal Culturele Zaken van het Ministerie van wvc als de Monumentenraad is van mening, dat een heroriëntatie op haar plaats is. Het afgelopen jaar is deze in gang gezet. Daarbij is het voortbestaan van de Geïllustreerde Beschrijving niet in het geding. Dat het hier om een rijkstaak blijft gaan, mede gezien de instelling in 1903 van een Rijkscommissie daartoe, is een uitgangspunt, een gegeven.

Bij de heroriëntatie gaat het met name over het uitgangspunt, de opzet en tijdsduur. De Rijkscommissie

Afb. 18. Pagina 322 uit Kalfs *Baronie van Breda* (1912), met de afbeelding van een reeks gevelankers te Roosendaal. Door deze objecten naast elkaar op gelijke schaal te tekenen worden ze voor de kunsthistoricus onderling vergelijkbaar. De indeling van het blad herinnert aan de vroegerd voorbeeldenboeken voor ambachtslieden (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

voor de Monumentenbeschrijving heeft hierover in augustus jl. aan de toenmalige minister van CRM een advies uitgebracht in de vorm van een gewijzigde Leidraad voor de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, en een schema met daarbij een tijdsordering om de Geïllustreerde Beschrijving in de komende jaren af te ronden. De gedachten gaan er daarbij naar uit, dat een afronding in een periode van omstreeks vijftien jaar kan plaatsvinden. Inmiddels heeft nader overleg tussen de directeur-generaal Culturele Zaken, de voorzitter en secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg plaatsgevonden, wat geleid heeft tot een bijstelling op onderdelen van de voorgelegde nieuwe Leidraad.

Sprekend over achtergronden, ontwikkeling en nieuw beleid is een analyse van de geschiedenis, die de Geïllustreerde Beschrijving zelf heeft doorgemaakt, hier op haar plaats. In vogelvlucht wil ik u een schets geven. In 1903 werd bij KB een Rijkscommissie ingesteld tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De taak was: 'het samenstellen en uitgeven eener geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagteekenend van vóór 1850, die belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering. Aldus zal worden verkregen een handboek, waarin men over de aanwezigheid, de artistieke of historische waarde en den toestand der monumenten van geschiedenis en kunst uitvoerige inlichting kan vinden en tegelijkertijd een volledige en betrouwbare bron voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis.'

In 1903 werden tevens opgesteld 'Regelen voor het opmaken eener Voorlopige Lijst der Monumenten van Geschiedenis en Kunst tot en met 1850'. De Voorlopige Lijsten zouden een opgave bevatten van alle hiervoor genoemde monumenten met het doel onder meer een overzicht te hebben, van waaruit de Geïllustreerde Beschrijving zou kunnen worden samengesteld. In 1904 werden de regels vastgesteld voor het samenstellen van de 'Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst'. Reeds in 1910 bleek, dat de gevolgde methode bij de samenstelling van de Geïllustreerde Beschrijving der Voormalige Baronie van Breda niet tot tevredenheid strekte. De opzet werd te uitvoerig bevonden. Publikatie vond evenwel plaats in 1912.

In het jaar 1918 wordt ingesteld de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, waarvan afdeling A belast wordt met het inventariseren en beschrijven van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Tegelijkertijd kwam er een Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Maar ook verscheen er een geheel omgewerkte leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving. Kennelijk liepen de zaken niet gunstig, want in 1925 werd er een subcommissie ingesteld voor het bespoedigen van het verschijnen der Geïllustreerde Beschrijving, speciaal die van Maastricht. Daarop werd in 1927 voor de Geïllustreerde Beschrijving een indeling van

Nederland overeengekomen; de Beschrijving zou 42 delen gaan tellen.

De veranderingen bleven doorgaan. Ingesteld werd in 1933 één Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, waarbij een van beide te vormen secties zich bezig zou houden met toezicht op de Beschrijving. In die jaren wordt ook melding gemaakt van een Kunstreisboek voor Nederland in vier delen. De eerste drie delen verschenen van 1940-1949.

Na de Tweede Wereldoorlog werd in 1946 een 'Voorlopige Monumenten Raad' opgericht, bestaande uit vijf afdelingen (commissies). Afdeling IV was de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Ten dienste van alle afdelingen stond de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een nieuwe Leidraad werd in 1947 samengesteld voor het bewerken der Geïllustreerde Beschrijving. Door een eenvoudiger werkwijze werd een snellere voortgang mogelijk geacht. Dan treedt in 1961 de Monumentenwet in werking. Sindsdien worden de kunsthistorici, werkzaam bij de toenmalige Afdeling Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ingezet bij de inventarisatie/register van de te beschermen monumenten. Hiermee ben ik weer terug op het moment van vandaag.

Tot nu toe wordt er gewerkt aan de hand van de Leidraad van 1969. Het lijkt mij interessant om het uitgangspunt van 1903 eens te vergelijken met de Leidraad van 1969.

In 1903 ging het om de beschrijving van alle gebouwen en voorwerpen, van voor 1850, die uiteindelijk een handboek moest gaan vormen, waarin men uitvoerige inlichting kon vinden over de aanwezigheid, de artistieke of historische waarde en de toestand der monumenten. Tegelijkertijd kon men een volledige en betrouwbare bron van de Nederlandse kunstgeschiedenis hierin vinden. De Leidraad van 1969 is aanmerkelijk soberder in zijn omschrijving, want als eerste artikel staat daar enkel te lezen: *De Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* geeft een overzicht in boekvorm van de in Nederland aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst. Als richtlijn wordt verder gegeven, dat de Geïllustreerde Beschrijving zich uitstrekt tot:

A de bestaande onroerende monumenten, ouder dan 50 jaar, van algemeen belang wegens hun kunstwaarde, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde.

B de inventaris van de monumenten onder *A* genoemd, voor zover zij voldoet aan de voor de monumenten zelve gestelde eisen.

C de belangrijkste roerende monumenten in het bezit van of afkomstig uit het bezit van instellingen van historische oorsprong als gemeenten, waterschappen, parochies, kerkelijke gemeenten, liefdadige gestichten e.d., voor zover niet reeds vallende onder *B*.

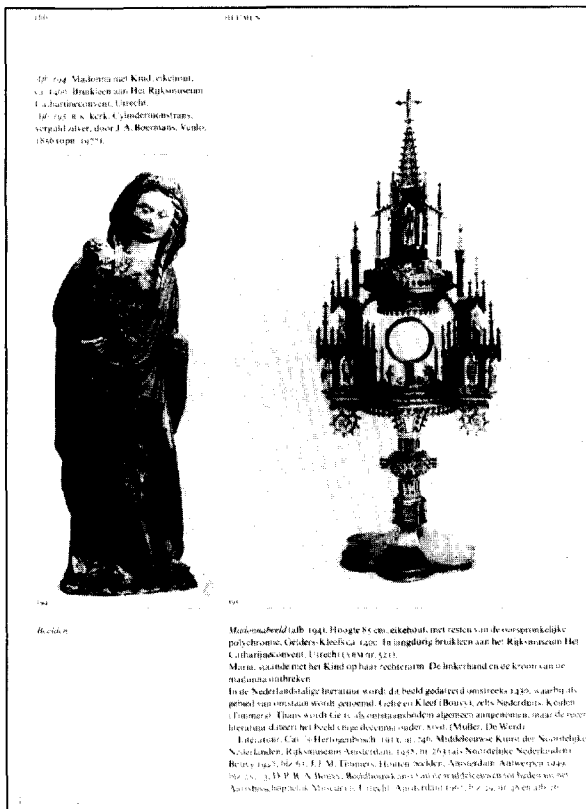
D belangrijke onroerende monumenten die verloren zijn gegaan.

E belangrijke naar elders overgebrachte onroerende monumenten en onderdelen of inventarisstukken worden beschreven op de plaats waar zij zich thans bevinden en vermeld op de plaats waar zij oorspronkelijk thuis hoorden.

F monumenten, opgenomen in het Register van beschermde monumenten genoemd in artikel 10 van de Monumentenwet, kunnen, voor zover zij niet afzonderlijk worden beschreven, worden aangeduid op een kaart of worden opgenomen in een globale opsomming.

Verder wordt aangegeven, dat in het algemeen aan de beschrijving van de monumenten van een plaats een beknopt overzicht vooraf dient te gaan van de voor de beschrijving van belang zijnde historische gegevens alsmede een beschrijving van de nederzettingsstructuur, met vermelding van de historische kenmerken van de plaats. Ook wordt er een rubricering geboden voor de indeling van de beschrijving van monumenten, lopend van voor- en vroeghistorische en Romeinse monumenten tot bedrijfsgebouwen. Tevens wordt een opsomming van te beschrijven inventarisonderdelen geleverd. Belangrijk is de aanwijzing, dat een archiefonderzoek, opzettelijk ingesteld om gegevens voor de beschrijving aan het licht te brengen, over het algemeen een aanvullend karakter zal moeten hebben. De Leidraad kende een 48-tal paragrafen met richtlijnen en aanwijzingen.

De in 1982 door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving opgemaakte Leidraad laat een an-

Afb. 19. Pagina 166 uit A. G. Schulte's *Rijk van Nijmegen* (1982) met beschrijving en afbeelding van kerkelijke voorwerpen uit Heumen. Het Madonnabeeld uit 1400 bevindt zich elders, maar wordt hier behandeld om het beeld van een regionale cultuur aan te vullen (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

der beeld zien. Allereerst biedt de Rijkscommissie het uitgangspunt; zij formuleert vervolgens het doel, geeft de aard van de inhoud aan, stelt richtlijnen voor de werkwijze op, somt in zes onderdelen op welke monumenten beschreven worden en sluit af met het geven van een volgorde, waarin de monumenten en hun onderdelen worden beschreven.

Welke ontwikkelingen, welke veranderingen hebben zich tot nu toe voorgedaan? Een evaluatie lijkt ook hier op haar plaats. Te meer, daar het duidelijk is, dat de opvattingen over de Geïllustreerde Beschrijving zich sedert 1903 gewijzigd hebben.

Op dat punt stelt de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving in haar recentelijk als advies uitgebrachte nieuwe Leidraad vast: dat in het begin van de zoe eeuw als doel gold het bijeen brengen van mate-

riaal voor de kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hun architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijk invloed hebben uitgeoefend. Het monument ontleende zijn belang aan zijn oudheidkundige waarde, aan zijn zeldzaamheidswaarde en aan zijn architectonische kwaliteit. Het werd als een kunstwerk gezien. Belangrijk was ook de historische betekenis. Daarnaast vormde het schilderachtige, het anecdotische aanleiding aandacht te schenken aan een object. Zodra er sprake van kon zijn, dat een groep van monumenten een geheel vormde, werd dit beeld als karakteristiek aangeduid. Zo waren steeds de verschijningsvorm, de stilistische karakteristiek en de esthetische kwaliteit maatgevend voor de vraag of het object of de groep van objecten van nationale, dan wel regionale betekenis was.

Na de inwerkingtreding van de Monumentenwet (1961) werd meer en meer de nadruk gelegd op de schoonheid, de betekenis voor de wetenschap of volkskundige waarde van het monument. Groepen van monumenten, die met elkaar een karakteristiek geheel vormden, werden gezien als waardevolle historische stads- en dorpsgezichten. De geleidelijke verandering in opvatting blijft zich voortzetten. De vroegere overwegingen zijn wat op de achtergrond geraakt. Thans vragen het stereotype, maar ook het uitzonderlijke, de omgeving van het monument, de structuur van een nederzetting meer dan het historische beeld van een groep, het bouwkunstige en de bouwkundige betekenis meer de aandacht. Niettemin behouden de overwegingen, die in de geschiedenis van de monumentenzorg gehanteerd zijn, hun invloed.

Reeds nu valt al een ontwikkeling te onderkennen naar het willen beschermen en in oorspronkelijke verschijningsvorm in stand houden van jongere monumenten die school gemaakt hebben. Het monument, bezien als kunstwerk, wordt meer en meer gezien als een object met een eigen gebruiksgeschiedenis. Het is duidelijk, dat hiermee de kern van de problematiek wordt geraakt. In 1903 gold als uitgangspunt de wens om door het beschrijven van alle gebouwen en voorwerpen een handboek te verkrijgen, waarin men uitvoerige inlichting kon vinden, en dat tegelijkertijd een bron zou worden voor de Nederlandse kunstgeschie-

denis. In 1969, acht jaar na de inwerkingtreding van de Monumentenwet, was te lezen, dat het niet meer de bedoeling was een handboek te verkrijgen, maar dat gekozen werd voor een overzicht in boekvorm.

Nu wordt als doel door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving geformuleerd, dat de Beschrijving moet dienen als naslagwerk voor diegenen, die zich nader in de bouw(geschiedenis) van monumenten verdiepen. Zij dient materiaal te verschaffen voor de studie van het bouwen en gegevens te leveren voor de restauratie van monumenten. De Rijkscommissie concludeert tevens, dat de Geïllustreerde Beschrijving een getrouw beeld moet blijven geven van de wisselende aandachtsvelden, die in het geding zijn bij de bescherming van monumenten. De Geïllustreerde Beschrijving levert ook een geschikt instrument tot kennisbundeling en kennisoverdracht. Dit aspect neemt een belangrijke plaats in in de eveneens dit jaar verschenen Voorlopige Standpuntbepaling van de staatssecretaris van CRM met betrekking tot het rapport van de externe adviseur Van de Bunt over de monumentenzorg, waarin benadrukt wordt 'het belang van (bij)scholing, kennisbundeling en -overdracht, waarbij voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een belangrijke plaats zal zijn blijven weggelegd' (p. 16).

Is door dit alles nu zo te formuleren ook alles gezegd? Natuurlijk niet, want zodra gesproken wordt over nieuw beleid, zoals de titel van dit referaat als derde onderdeel noemt, is er ook sprake van uitvoering van dat beleid.

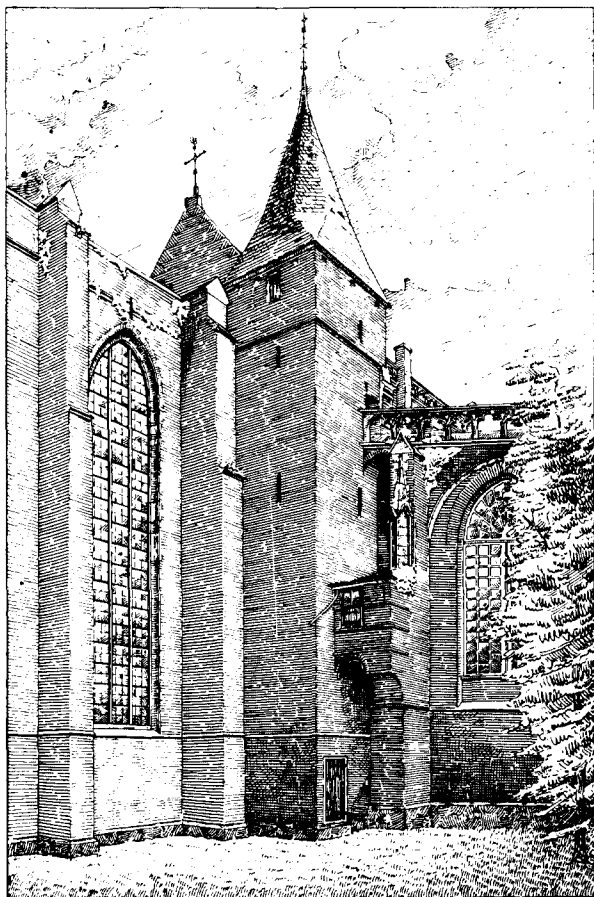
Het samenstellen van de Geïllustreerde Beschrijving blijft een rijkstaak, in de praktijk te verrichten door het vijftal beschrijvers bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, voor bijzondere onderwerpen eventueel bijgestaan door in overleg met de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving uit te nodigen gespecialiseerde mede-auteurs. Verder wordt de mogelijkheid geboden, dat, gehoord de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een overeenkomst wordt gesloten met derden voor het samenstellen van één of meer delen. De werkzaamheden zullen begeleid gaan worden door een redactiecommissie, bestaande uit leden der Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving en ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumenten-

zorg, die zal kunnen worden uitgebreid, al naar gelang de aard van het te beschrijven gebied, met enkele externe leden, die als adviseur optreden.

Uit het recente overleg tussen de directeur-generaal Culturele Zaken, de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is naar voren gekomen, dat redactiecommissie en auteurs zich hebben te houden aan hetgeen de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving al in augustus jl. aan de toenmalige minister van CRM geschreven heeft: 'de Geïllustreerde Beschrijving behoeft geen beschrijving te geven van alle objecten. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen objecten met grote individuele waarde – deze dienen afzonderlijk te worden beschreven – naast objecten, die enkel qua typologie kunnen worden behandeld. Bij de keuze der te beschrijven objecten zullen slechts die beschreven gaan worden, die een moment in de ontwikkeling van de architectonische vormgeving markeren, dan wel een plaats hebben in de bouwtechnische, civieltechnische en functionele ontwikkeling'. De nadruk komt daarbij te liggen op het verkrijgen van naslagwerken. Het wordt niet, na afronding van de beschrijving, een geantdateerd handboek van de Nederlandse bouwkunst.

Dit alles wordt geacht in te gaan in 1984. Het tussentijdse jaar is nodig om de noodzakelijke voorbereidende werkzaamheden te kunnen uitvoeren. Met ingang van dat jaar zullen de beschrijvers gezamenlijk moeten gaan werken aan telkens één provincie of een gedeelte daarvan. In beginsel zullen jaarlijks, afhankelijk van de omvang van het te beschrijven gebied, een of meer afleveringen samengesteld worden. Zo zal, zoals als uitgangspunt te lezen is in de nieuwe Leidraad, de Rijksoverheid binnen haar cultuurbeleid kunnen blijven bevorderen, dat gegevens (bronnen) over de Nederlandse monumenten openbaar gemaakt worden en dat zij tevens middelen en voorzieningen verschaft voor het wetenschappelijk onderzoek. Daar bij de Geïllustreerde Beschrijving de dienstbaarheid voorop staat, gaat het hierbij niet om zuiver wetenschappelijk onderzoek, maar om toegepast wetenschappelijk onderzoek.

De organisatoren van deze studiedag zijn zo verstandig geweest om als titel niet te kiezen 'De Geïllustreer-

Afb. 20. Zaltbommel, Sint-Maartenskerk. Lijntekening naar een foto, door G. de Hoog Hz. uit F. A. J. Vermeulen, *De Bommelerwaard* (1932). De bouwvormen komen goed uit, de bouwfases, die deels blijken uit de verschillende steensoorten, worden verdoezeld. Het gebouw wordt in de afbeelding kunstmatig tot een eenheid gemaakt (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

de Beschrijving in nieuwe banen?', maar 'Monumentenbeschrijving in nieuwe banen?' Dat biedt de mogelijkheid – en gemakshalve wordt maar aangenomen, dat daar ook op gespeculeerd is – dat ook ingegaan wordt op andere vormen van het beschrijven van monumenten.

In het programma staat, dat al geruime tijd gewerkt wordt aan een nieuwe opzet van het Kunstreisboek voor Nederland. Een zekere verbazing wordt opgeroepen bij het lezen van de zinsnede, dat de ontwikkeling rond de Geïllustreerde Beschrijving en die rond het Kunstreisboek zullen leiden tot een nauwere samenhang tussen de beide uitgaven. Dat valt te betwijfelen.

Hoewel beide uitgaven van oudsher uitkomen vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, zijn er wezenlijke verschillen wat betreft het doel van de publikaties. De Geïllustreerde Beschrijving dient als naslagwerk, maar voor het Kunstreisboek moet de nadruk nog steeds gelegd worden op het woord *reisboek*. Bij een reisboek gaat het erom, dat de bezoeker ter plekke geïnformeerd wordt over wat hij ziet of waar hij naar kan gaan kijken. Het heeft een directere en algemenere publieke functie. Het is een verklarend en vormend werk, dat een brug moet slaan tussen al wat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verricht op het terrein van de monumentenbeschrijving, -registratie, -bescherming en -restauratie enerzijds en een begrijpend omgaan van het publiek met de monumenten anderzijds. Deze zeer veel geraadpleegde uitgave heeft in het verleden geen andere bedoeling gehad of zal in de toekomst een andere bedoeling hebben.

Maar ook hier doet zich het punt voor, dat de aandachtsvelden van de monumentenzorg zich verbreed hebben, de kunst- en architectuurgeschiedenis een steeds bredere weg zijn ingeslagen. Ook hier valt weer te noemen, dat de historische geografie, het jonge monument, het monument van bedrijf en techniek – om enkele aspecten te noemen – niet meer uit de inhoud van het Kunstreisboek achterwege gelaten kunnen worden. De bewerker van het Kunstreisboek, waarvan in 1977 voor het laatst een herziene druk verschenen is, moet samen met een deze bewerking begeleidende redactiecommissie zijn weg vinden tussen Scylla en Charibdis. Het mag geen verkorte Geïllustreerde Beschrijving worden, noch een 'Kurzinventar', maar zeker ook niet verworden tot één van die populair geschreven toeristische uitgaven, die de markt overstromen. Het wil de reiziger, maar zeker ook de mensen in hun woonplaats helpen de kunsttopografische samenhang te zien.

Uitgangspunt blijft de bestaande tekst, die op feitelijke juistheid wordt gecontroleerd. Minder belangrijk geachte objecten worden niet meer opgenomen. Daartegenover staat, dat tegemoet gekomen zal worden aan de veel beluisterde vraag om een kunsthistorische inleiding op iedere provincie te geven. Natuurlijk zal ook ruimte geboden worden aan de beschermde stads- en dorpsgezichten, aan belangrijke

historisch-stedebouwkundige ontwikkelingen. Door het gericht opnemen van de jongere architectuur zal aandacht gegeven worden aan en gevraagd worden voor deze grote groep vaak nog onbekende monumenten. Bovendien wordt het beseft, dat het niet opnemen van een object in het Kunstreisboek er nog wel eens toe leidt, dat er in de buitenwacht gedacht wordt, dat het dan minder belangrijk zou zijn. Ook dit punt speelt op de achtergrond mee bij de keuze wat wel of niet wordt opgenomen in de tekst. Dit alles leidt ertoe, dat de enkelvoudige band in de toekomst niet meer mogelijk is. Naar verwachting zal er een drietal banden gaan verschijnen.

Over het beschrijven van monumenten is hiermee niet het laatste woord gezegd. Juist de laatste jaren wordt het duidelijk, dat er ook behoefte blijkt te bestaan aan andersoortige beschrijvingen. Daarmee komt dan het altijd weer opgeld doende vraagstuk naar het kunsttopografische, dan wel -monografische naar voren. Niet worden bedoeld de traditionele tijdschriftartikelen, maar de uitgaven die niet op een monument afzonderlijk zijn gericht. Ik denk hierbij aan de door de Stafafdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geschreven Monumentenmonografieën, aan een uit die opzet ontstane publikatie als *Natuursteen in Monumenten* (naar verwachting te volgen door meer dergelijke boeken), maar ook aan de studies, die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgeeft bij de voorbereiding van de bescherming van de historische tuinen, parken en buitenplaatsen, die onder de titel *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*, telkens gewijd worden aan één afzonderlijke historische aanleg.

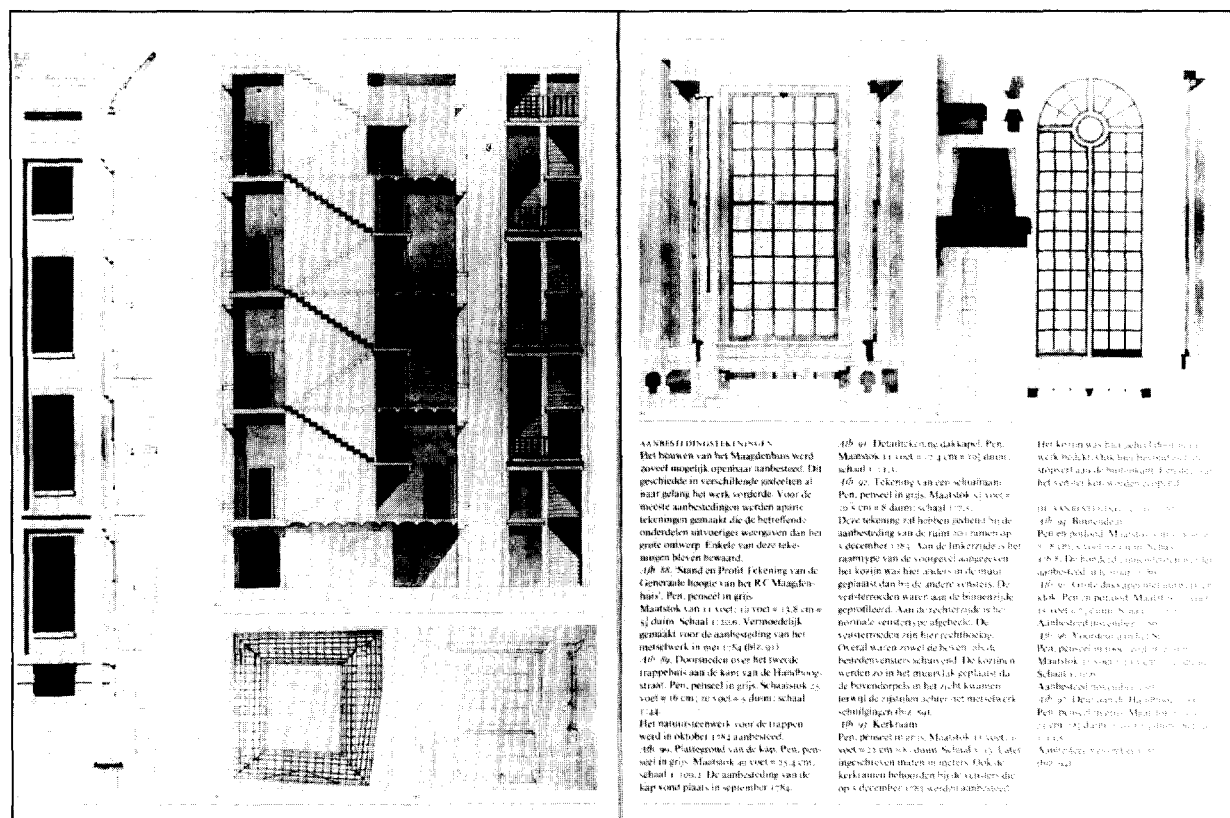
Moet hier nog vermeld worden, dat bij het in procedure brengen van de aanwijzing van een te beschermen stads- of dorpsgezicht door de Staatsuitgeverij de toelichting hierop wordt uitgegeven, voorzien van bijbehorend kaartmateriaal? Inmiddels zijn deze uitgaven aan het uitgroeien tot een indrukwekkende reeks, waarin op overzichtelijke wijze wordt beschreven wat de geschiedenis en betekenis is van een groot aantal historische stads- en dorpskernen. Hoewel het hier gaat om studies die samenhangen met het beschermingsmechanisme, valt toch niet te ontkennen, dat in die toelichtingen een beschrijving geboden wordt van het stedebouwkundig monument.

Tenslotte een punt, waar in het bijzonder de aandacht voor gevraagd wordt. Bij het begin van dit referaat werd gememoreerd dat in 1903 met het beginnen op te maken van de Voorlopige Lijsten een overzicht verkregen zou worden van waaruit de Geïllustreerde Beschrijving zou kunnen worden samengesteld.

De Voorlopige Lijsten dienden toentertijd als inventarisaties. Zij kregen de status van monumentenlijst toen in 1961 de Monumentenwet van kracht werd, totdat voor een gemeente het register was vastgesteld ex art. 10. Dat kan nog eens nagelezen worden in art. 34, lid 1, van de Monumentenwet. Nu staan wij aan het begin van de inventarisatie van het jonge monument. De afgelopen jaren is dit onderwerp duidelijk in de belangstelling gekomen. Los van de vraag op welke wijze in de toekomst de bescherming van monumenten zal plaatsvinden, moet in de eerste plaats door middel van inventarisaties inzicht worden verkregen in omvang en betekenis van het bestand. Bovendien kan er geconstateerd worden, dat de eventuele monumentwaardigheid van objecten der moderne architectuur niet in den brede wordt onderkend. Aan de andere kant is het verheugend te constateren, dat in toeneemende mate lokale en regionale inventarisaties het licht zien, zij het dat die zich niet uitsluitend richten op de jongere architectuur.

Het Rijk heeft een aanvang gemaakt met het inventariseren der jongere bouwkunst per cultuurgebied. In het kader van de kennisoverdracht en kennisbundeling is het naar mijn mening nodig, dat het materiaal openbaar wordt gemaakt om te dienen als informatie, voorbeeld en verantwoording van de gekozen werkwijze. Het spreekt toch voor zichzelf, dat dergelijke onderzoeken in de vorm van inventarisaties een inleiding bevatten, waar algemeen historische, sociale, economische en cultuurhistorische beschouwingen in zijn opgenomen. Verder zullen dergelijke beschrijvende inventarisaties ook een uiteenzetting over de historisch-stedebouwkundige en planologische geschiedenis van het gebied moeten bevatten. Onderzocht zal moeten worden hoe de verschillende bouwstromen te verklaren zijn.

In de omschrijving per object zal ingegaan worden op de topografische, typologische en stilistische aspecten. Er zal iets naders gezegd worden over de betreffende architect en/of de toegepaste bouwmethode en

Afb. 27. Pagina 114 en 115 uit R. Meischke, *Het R.C. Maagdenhuis en St. Elisabethgesticht* (1975) met afbeeldingen in blokken na de tekst. De aanbestedingstekeningen van trappenhuis en kozijnen (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

bouwtechniek. Het is dan nog maar een kleine stap om dit alles te publiceren, voorzien van kaartmateriaal en afbeeldingen. De praktijk leert dat, wanneer de inventarisaties openbaar worden gemaakt, er niet steeds opnieuw door anderen geïnventariseerd of op een geheel eigen wijze aan een nieuwe inventarisatie begonnen hoeft te worden. Het resultaat is bekend, evenals de gevolgde methode, zodat zo nodig in een latere fase hooguit een aanvulling op onderdelen behoeft te worden gepleegd. In dit licht bezien lijkt het dan ook zeer gewenst dat de inventarisaties die nu bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onder handen zijn zodra zij publikatierijp zijn, ook verschijnen. Zij zullen tevens een bijdrage leveren aan het onderkennen door een groter publiek van de eventuele monumentwaardigheid van die objecten. Met een dergelijke presentatie is in het verleden al enige ervaring opgedaan, bijvoor-

AANBESTEDINGSTEKENINGEN

105-01. Het bewoven van het Maagdenhuis werd zoveel mogelijk openbaar aanbested. Dit geschiedde in verschillende toelopen al naar gelang het werk verderde. Voor de meeste aanbestedingen werden aparte tekeningen gemaakt die de betreffende onderdelen uitvoeriger woenven dan het grote ontwerp. Enkele van deze tekeningen bleven bewaard.

105-02. Staal en Profiel. Tekening van de Generale Hoopie van het R.C. Maagdenhuis. Pen, penseel in gris.

Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm x 5,1 duim. Schaal 1:1200. Vermoedelijk gemaakt voor de aanbesteding van het metselwerk in mei 1784 (016-01).

105-03. Doornoden over het tweek trappenhuis aan de kant van de Handboogstraat. Pen, penseel in gris. Schaal 25 voet 10 duim x 30 voet 8 duim. Schaal 1:144.

Het natuursteenwerk voor de trappen werd in oktober 1784 aanbested.

105-04. Plattegrond van de kap. Pen, penseel in gris. Maatslök van 25,4 cm. Schaal 1:1000. De aanbesteding van de kap vond plaats in september 1784.

105-05. Detailtekening, dakkapel. Pen, Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

105-06. Tekening van een schuifmaat. Pen, penseel in gris. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

Deze tekening zal hebben gediend als de aanbesteding van de ruim 300 ramen op 1 december 1784.

Van de linkerzijde is het raamtype van de voorzijde aangegaven het kozijn macher anders in de muur geplaatst dan bij de andere vensters. De vensterkozijnen waren aan de binnenzijde geprofileerd. Aan de rechterzijde is het normale venster type afgebeeld. De vensterkozijnen zijn hier rechtboogig.

Overal waren zowel de bomen als de betonnen vensters schraafst. De kozijnen werden zo in het muur vlak geplaatst dat de borden erop of het zekerkraam niet in de ruiten en schere met metselwerk schuiflijzen bleef wat.

105-07. Kerkkraam. Pen, penseel in gris. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

Latere ingeschreven maten in meters. Klik de kerken met behoudens bij de vensters die op 1 december 1784 werden aanbested.

105-08. Binnendeuren. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

De tekening is een ontwerp voor de aanbesteding van de binnendeuren met een afmeting van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

105-09. Grote slaapkamer met een venster. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

Het kozijn was hier schuifmaat met een vensterkozijn die hier schuifmaat was. Het vensterkozijn was hier schuifmaat met een vensterkozijn die hier schuifmaat was.

105-10. Binnendeuren. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

De tekening is een ontwerp voor de aanbesteding van de binnendeuren met een afmeting van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

105-11. Grote slaapkamer met een venster. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

De tekening is een ontwerp voor de aanbesteding van de binnendeuren met een afmeting van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

105-12. Binnendeuren. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

De tekening is een ontwerp voor de aanbesteding van de binnendeuren met een afmeting van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

105-13. Binnendeuren. Pen en penseel. Maatslök van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

De tekening is een ontwerp voor de aanbesteding van de binnendeuren met een afmeting van 11 voet 10 duim x 13,8 cm. Schaal 1:144.

beeld het in 1978 uitgebrachte rapport Inventarisatie Mijnonumenten, dat is opgesteld door medewerkers van het PPD Limburg en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De opzet van dit rapport is geïnspireerd geweest op de sedert 1975 verschijnende Arbeidsheften van de Landeskonservator Rheinland.

Het beschrijven van een monument heeft op zichzelf een absolute beperking. Steeds zal het worden beschreven in de staat, waar het zich op het moment van beschrijving in bevindt. Onder gebruikmaking van oudere foto's, documentatierapporten en in archieven aanwezig bronnenmateriaal kan een, zij het voor een deel hypothetische, bouwgeschiedenis worden geschreven.

De bescherming van die monumenten, die een grote individuele autonome waarde bezitten of maatgevend te achten zijn als typologisch voorbeeld, maakt het

aannemelijk, dat op een zeker moment een gehele of gedeeltelijke restauratie noodzakelijk is. Het is dan het moment om zowel ter voorbereiding van de restauratie, als tijdens de restauratiewerkzaamheden een op verdieping van de beschrijving gericht onderzoek te verrichten. Het spreekt voor zichzelf, dat dit onderzoek met zich meebrengt, dat tijdens het werk vondsten worden gedocumenteerd, wijzigingen van het gebouw bij restauratie worden opgetekend, en dat dit alles leidt na afsluiting der werkzaamheden tot een monografie, die gedetailleerd het object nader beschrijft. Zijn nu de krachten veelal gericht op het tot een goed einde brengen van de restauratie, dan zal het mogelijk worden meer inzicht te krijgen in de geschiedenis en de waarde van het betreffende monument, zodat de restauratie zich niet enkel beperkt tot constructief vormherstel of architectonische aanpassing. Het is historisch gezien heel uitzonderlijk, dat op zo'n grote schaal zoveel gebouwen zo ingrijpend min of meer tegelijkertijd worden opengelegd. Die kans om het inzicht in de historie te verdiepen, mag dan ook niet onbenut blijven.

Moge deze studiedag ertoe bijdragen, dat onderkend wordt, dat de beschrijving van monumenten niet slechts geschiedt als onderdeel van de Geïllustreerde Beschrijving, maar dat er meer mogelijkheden en aanleidingen bestaan om monumenten te beschrijven. In de praktijk zal de Geïllustreerde Beschrijving van een stad of een gebied vaak alleen monografisch benut worden, dat wil zeggen dat men er een bepaald object in opzoekt en de banden niet meer om een topografische samenhang raadpleegt, terwijl een zuivere monografie een veel langer leven, althans een langer praktisch nut beschoren is.

Laat ik eindigen met een uitspraak die een van de deelnemers aan een in 1980 te Bisschenberg gehouden colloquium over 'Les Inventaires Européens', georganiseerd door het Franse Ministère de la Culture et de la Communication, gedaan heeft: 'Ein Denkmal existiert wenn es durch Interpretation aktualisiert wird'.

SUMMARY

The author, head of the art-historical section of the Dutch 'Royal Commission on Historical Monuments', gives a historical survey and the state of affairs concerning the publication of the Illustrated Description of Dutch monuments, of which since 1912 several volumes have appeared at regular intervals. The Description of monuments should be a book of reference for the history of art and architecture; it should supply material for the history of building and data for restoration purposes and it should give an idea of the changing points of view in the protection of monuments. It is now the intention that this big project will be finished within fifteen years. It will not be able to describe all the objects: many of these objects will only be described when it comes to typology. Those buildings, however, will be essential, which show a remarkable point in the history of architectural composition or related developments. This manner of working will not lead to a handbook on Dutch architecture. Finally the author also discusses the other publications of the Royal Commission, the monographs on specific monuments, the national Art-guide Book and the Description of gardens, parks and country-houses.

LEIDRAAD GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING DER NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

8 februari 1983/nr. 4877 Directie Musea, Monumenten en Archieven, Afd. Monumenten

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

Overwegende, dat in 1903 een Rijkscommissie werd ingesteld, die belast werd met het opmaken van een inventaris en een beschrijving van Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst;

dat deze Rijkscommissie voortbestaat in de Vierde Afdeling van de Monumentenraad, de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, die werd ingesteld krachtens artikel 5 van de Monumentenwet (Wet van 22 juni 1961, Stb. 200);

dat het opmaken van de *Geïllustreerde beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* tot dusverre plaatsvond aan de hand van een leidraad, die laatstelijk in 1969 door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving opnieuw werd geformuleerd;

dat het aanbeveling verdient deze leidraad te herzien tegen de achtergrond van de ontwikkelingen die zich de laatste jaren met betrekking tot het begrip monument en het begrip monumentenzorg hebben voorgedaan.

Gezien de adviezen van de Vierde Afdeling van de Monumentenraad, de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving van 16 augustus en 1 december 1982,

Besluit:

1. Vastgesteld wordt de hierbijgevoegde Leidraad

voor de geïllustreerde beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst.

2. Deze leidraad wordt gepubliceerd in de Nederlandse Staatscourant.

De Minister voornoemd,

Mr. Drs. L. C. Brinkman.

LEIDRAAD VOOR DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING DER NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

A. Uitgangspunt

Het behoort tot de taak van de Rijksoverheid, binnen haar cultuurbeleid, het openbaar maken te bevorderen van gegevens (bronnen) over de Nederlandse monumenten¹ en tevens middelen en voorzieningen te verschaffen voor het wetenschappelijk onderzoek; sinds 1903² dient hiervoor de *Geïllustreerde beschrijving der*

1 Art. 1, K.b. nr. 186, 23 december 1826 'Er zullen middelen aangewend worden om bronnen der Nederlandsche Geschiedenis, voor zooverre die tot nog toe onbekend of nog niet volledig bewerkt mogten zijn, te doen opsporen, nader te onderzoeken, en, zoveel noodig, in het licht te geven.' p. v. *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedkennis*. Commissie van advies 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 's-Gravenhage, 1904. (N.B. Nog steeds het uitgangspunt!)

2 Bij K.b. van 10 mei 1918, nr. 66, werd de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld die als opdracht kreeg het samenstellen en uitgeven van een geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst, dagtekenend vóór 1850. Zij nam de taak over van de in 1903 ingestelde Rijkscommissie die belast was met het opmaken van een inventaris en een beschrijving van Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst.

*Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*³. Daar bij de Geïllustreerde beschrijving de dienstbaarheid aan praktische doeleinden (zie punt 2) voorop staat, gaat het niet om zuiver wetenschappelijk onderzoek, maar om toegepast wetenschappelijk onderzoek⁴. Het oorspronkelijk streven uit 1903 blijft nog steeds van kracht om een geïllustreerde beschrijving van die in Nederland aanwezige architectuur en daarmee in relatie staande voorwerpen, die van belang zijn, als uiting van kunst of een daaraan verbonden historische herinnering samen te stellen. In die jaren gold als doel: het bijeenbrengen van materiaal voor de kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hun architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijk invloed hebben uitgeoefend. Het monument ontleende zijn belang aan zijn oudheidkundige waarde, aan zijn zeldzaamheidswaarde en aan zijn architectonische kwaliteit. Het werd als een kunstwerk gezien. Belangrijk was ook de historische betekenis. Daarnaast vormde het schilderachtige, het anecdotische aanleiding aandacht te schenken aan een object. Zodra er sprake van kon zijn, dat een groep van monumenten een geheel vormde, werd dit beeld als karakteristiek aangeduid. Zo waren steeds de verschijningsvorm, de stilistische karaktertrek en de esthetische kwaliteit maatgevend voor de vraag of het object of groep van objecten van nationale, dan wel regionale betekenis waren.

Na de inwerkingtreding van de Monumentenwet (1961) werd meer en meer de nadruk gelegd op de schoonheid, de betekenis voor de wetenschap of volkskundige waarde van het monument.

Groepen van monumenten, die met elkaar een karakteristiek geheel als beeld vormden werden gezien als waardevolle historische stads- en dorpsgezichten. De geleidelijke verandering in opvatting blijft zich voortzetten. Al zijn de vroegere overwegingen wat op de achtergrond geraakt, en vragen thans het stereotype, maar ook het uitzonderlijke, de omgeving van het mo-

nument, de structuur van een nederzetting meer dan het historische beeld van een groep, het bouwkunstige en de bouwkundige betekenis meer de aandacht, toch behouden de overwegingen, die in de geschiedenis van de monumentenzorg gehanteerd zijn hun invloed.

Reeds nu valt al een ontwikkeling te onderkennen naar het willen beschermen en in hun oorspronkelijke verschijningsvorm in stand willen houden van schoolgemaakt hebbende jongere monumenten. Het monument, gezien als kunstwerk, wordt meer en meer gezien als een object met een eigen gebruiksgeschiedenis. De Geïllustreerde beschrijving moet een getrouw beeld geven van de verbrede aandachtsvelden, die in het geding zijn bij bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst. De Geïllustreerde beschrijving levert tevens een geschikt instrument tot kennisbundeling en kennisoverdracht.

B. Doel

1. Het dienen als naslagwerk voor degenen die zich nader in de bouw(geschiedenis) van monumenten verdiepen.
2. Het verschaffen van materiaal voor de studie van het bouwen in de ruimste zin.
3. Het leveren van gegevens voor de restauratie van monumenten.

C. Inhoud

1. De Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst geeft een overzicht in boekvorm van de in Nederland aanwezige monumenten van geschiedenis en kunst.
2. De beschrijving vindt provincie-gewijs plaats. Al naar gelang van de samenhang van het kunsthistorisch en/of geografisch bepaalde gebied, vindt splitting plaats in gedeelten ('afleveringen'). In voorkomende gevallen kunnen kunsthistorisch en/of geografisch aan elkaar grenzende gebieden worden samengevoegd tot een deel.

D. Werkwijze

- 1.a. – De hoofddirecteur van de RDMZ wijst beschrijvers aan binnen zijn dienst, gehoord de Rijkscommissie.

³ *Geschiedenis en kunst*

De Rijkscommissie verstaat hieronder:

a. de ontwikkeling van de architectonische omgeving,
b. de bouw- en civieltechnische en functionele ontwikkeling.

⁴ Zo nodig kan er aanvullend archiefonderzoek plaatsvinden.

- De hoofddirecteur van de RDMZ kan, in overleg met de Rijkscommissie, overeenkomsten aangaan met derden tot het opmaken van delen.
- b. Gespecialiseerde mede-auteurs voor bijzondere onderwerpen kunnen door de hoofddirecteur RDMZ worden aangetrokken, in overleg met de Rijkscommissie.
- 2.a. De verantwoordelijkheid voor de opzet berust bij de Rijkscommissie.
- b. De uitvoering berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- c. De begeleiding geschiedt vanwege de Rijkscommissie door een redactiecommissie, samengesteld in overleg met de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In de redactiecommissie hebben leden van de commissie zitting en vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- d. De beschrijver(s) is (zijn) verantwoordelijk voor de inhoud (de uitgave geschiedt dan ook onder zijn/hun naam) en draagt/dragen de wetenschappelijke verantwoordelijkheid.

E. Welke monumenten worden beschreven

- a. De bestaande onroerende monumenten, van algemeen belang wegens hun kunstwaarde, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde. Hieronder worden ook verstaan die zichtbare archeologische monumenten, die een verduidelijking geven aan te beschrijven objecten.
- b. De inventaris van de monumenten onder a. genoemd, voor zover zij voldoet aan de voor de beschrijving van de monumenten zelve gestelde eisen.
- c. Als daartoe noodzaak is, zullen ook in speciale gevallen worden opgenomen:
 - de belangrijkste roerende monumenten in het bezit van of afkomstig uit bezittingen van de instellingen als gemeenten, provincies, waterschappen, parochies, kerkelijke gemeenten, liefdadigheidsinstellingen e.d., voor zover niet reeds vallende onder b.
 - de belangrijkste naar elders overgebrachte onroerende monumenten en onderdelen of inventarisstukken worden in de regel beschreven op de plaats waar zij zich thans bevinden en vermeld op

- de plaats waar zij oorspronkelijk thuis hoorden.
- de belangrijkste onroerende monumenten die verloren zijn gegaan.
- d. Een opsomming wordt gegeven van monumenten, opgenomen in het Register van beschermde monumenten, genoemd in artikel 10 van de Monumentenwet, voor zover zij niet afzonderlijk worden beschreven en waar nodig zal dit worden weergegeven op aanvullend kaartmateriaal.

F. Volgorde, waarin de monumenten en hun onderdelen worden beschreven

1. De beschrijving van de onroerende monumenten geschiedt naar de burgerlijke gemeenten waarin zij zich bevinden en, in elke gemeente, volgens de onderdelen die een eigen naam dragen, zulks met toepassing van de alfabetische volgorde, overeenkomstig de spelling gebruikt in 'De lijst van Nederlandse gemeenten'.
2. De roerende monumenten worden vermeld bij de beschreven bouwwerken waarmee zij in verband staan, of, indien zij onder artikel 9.c. vallen, onder de instellingen waaraan zij behoren of behoord hebben.
3. Aan de beschrijving van de monumenten van een plaats (in de zin van stad, dorp, buurtschap) dient vooraf te gaan een historisch overzicht. Voorts wordt de nederzettingsstructuur beschreven en worden de historische kenmerken van de plaats gegeven; een en ander vergezeld van een opgaaf van literatuur, plattegronden en afbeeldingen.
4. Bij de beschrijving worden de monumenten ingedeeld naar de volgende rubricering:
 - a. Voorhistorische, Romeinse en vroeghistorische monumenten
 - b. Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter
 - c. Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen
 - d. Voorwerpen op velden, pleinen en straten
 - e. Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en gemeentelijk bestuur, voor de rechtspraak, overheids- en semi-overheidsdiensten
 - f. Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen

- g. Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag
 - h. Uitvaartcentra en begraafplaatsen
 - i. Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur
 - j. Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca
 - k. Woningen en woningbouwcomplexen
 - l. Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten
 - m. Bedrijfsgebouwen en boerderijen.
5. Bij een gebouw, dat in de loop van de tijd voor meer doeleinden heeft gediend, geeft voor de bepaling van de rubriek de bestemming de doorslag, die het duidelijkst haar stempel heeft gezet op de bestaande verschijningsvorm. Van andere bestemmingen wordt melding gemaakt.
 6. Voor de volgorde, waarin de onderdelen worden vermeld, gelden de volgende richtlijnen:
 - a. In zalen, kamers en dergelijke ruimten worden de onderdelen zoveel mogelijk in deze volgorde behandeld: vloeren, wanden, zolderingen en plafonds, schouwen en schoorstenen, meubelen, lichtkronen en luchters, losse beeldhouwwerken, schilderijen en verdere voorwerpen.
 - b. Voor zover de vaste decoratieve uitmontering niet wordt beschreven bij de behandeling van het bouwwerk als zodanig – hetgeen wèl aanbeveling verdient ten aanzien van beeldhouwwerk, ornamenteel steenhouwwerk, snijwerk en schilderwerk dat een architectonische functie heeft – houde men deze volgorde aan: figuraal en ornamenteel steenhouwwerk en snijwerk, in patroon gezette vloeren en wandbekledingen, schilderwerk op wanden en gewelven, gekleurde glazen en patronen van ongekleurd glas, schrijnwerk.
 - c. De inventaris van een kerk wordt beschreven in deze volgorde:
 1. altaren, altaarstenen, sacramentshuisjes, retabels, oliekastjes
 2. oksalen, koorhekken, koorafsluitingen, koorbanken, sedilia, communiebanken, biechtstoelen
 3. doopvonten, wijwatervaten
 4. preekstoelen
 5. doophekken, doopbanken
 6. lezenaars, doopbekkenhouders, zandloperhouders, doopbogen, blakers
 7. orgels, orgelgalerijen
 8. kerkbanken, waaronder regerings- en herenbanken en andere bijzondere gestoelten
 9. portalen
 10. grafmonumenten en -zerken
 11. beelden
 12. gewelf- en muurschilderingen, gebrandschilderde glazen
 13. schilderijen en tekeningen
 14. lichtkronen en lichtarmen
 15. wandborden met liturgische teksten en aanduidingen of met vermaningen en voorschriften, gedenkborden, rouwborden, gildeborden en dergelijke
 16. offerblokken
 17. goud- en zilverwerk en ander metaalwerk, voor zover niet vallend onder één van de vorige rubrieken, zoveel mogelijk in deze volgorde: bij protestantse kerken: avondmaalsbekers, broodschalen en -schotels, doopzilver en collecteschalen; bij rooms-katholieke kerken: tabernakels, monstransen, reliekhouders, ciboriën, miskelken, hostiedoosjes, oliebusjes, canonborden, ampullen met ampullenblad, godslampen, wierookvaten en -scheepjes, wijwaterbakjes, kruisbeelden, missaalbeslag, lezenaars, kandelaars
 18. paramenten, zoals: antependia, kazuifels, dalmatieken en koorkappen
 19. liturgische en muziekboeken, handschriften van kunsthistorisch belang
 20. klokken en uurwerken.
 7. De voorwerpen in een synagoge worden genoemd in deze volgorde: arke, bima, lezenaar, banken, voorhangsels, wetsrollen, siertorens, schilden, mantels en windsels der wetsrollen, leswijzers, kronen en kandelaars, schalen en schenkkannen.

F. J. L. VAN DULM

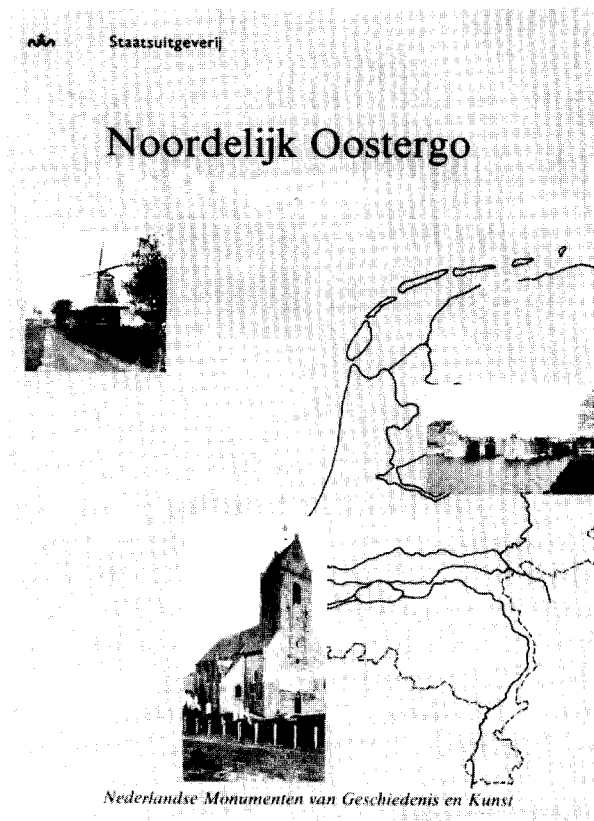
DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING VAN DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN DE LAATSTE DECENNIA VAN DE 20E EEUW

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, Afdeling IV van de Monumentenraad, adviseerde laatstelijk op 1 december 1982 de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om enige wijzigingen te laten plaatsvinden ten aanzien van de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De wijzigingen hielden in een voorstel tot aanpassing van de Leidraad van 1969. De commissie stelde dat de Leidraad nog steeds gebaseerd was op de opvattingen uit de periode van het eerste kwart van de 20e eeuw en sterk beïnvloed was door de 19e-eeuwse geschiedsopvatting in de lijn van Von

Ranke. Sedert die beginjaren hebben er echter veranderingen met betrekking tot het begrip monument plaatsgevonden, waarvan nauwelijks iets was terug te vinden in de Leidraad van 1969. Zo werden in 1903 slechts de belangrijkste specimina van de Nederlandse bouwkunst tot het midden van de 19e eeuw als monumentwaardig beschouwd. Geleidelijk aan werden ook vele andere objecten onder het begrip monument verstaan: grote aantallen woonhuizen, boerderijen, molens, civieltechnische werken en monumenten van bedrijf en techniek. Recent werden hieraan toegevoegd de jongere bouwkunst en de parken en buitenplaatsen.

Afb. 22. Vaals, Huis Clermont, overzicht van de achterzijde. Recente, nuchter registrerende en symmetrisch gecomponeerde opname, waarin nauwelijks storende elementen zijn opgenomen (foto Monumentenzorg 1982).

Afb. 23. Aankondigingsfolder van de Staatsuitgeverij voor de monumentenbeschrijving van *De Dongeradelen* (1983). De tekst is als voor een populair plaatwerk: 'aan de hand van de duidelijke tekst en de vele foto's trekken de dorpjes met hun kleurrijke geschiedenis aan ons voorbij'.

De intentie is om in de toekomst de beschrijving zich te laten uitstrekken tot 1940.

De commissie gaat ervan uit, dat de weg in 1903 juist is uitgestippeld en dat de Rijksoverheid het als haar taak moet zien dat er een Geïllustreerde Beschrijving, op wetenschappelijke grondslag, wordt uitgegeven. Dit uitgangspunt onderstreept de commissie, met hetgeen zij als doelstelling stelt van de Geïllustreerde Beschrijving:

- 1 Het dienen als naslagwerk voor degenen, die zich nader in de bouw(geschiedenis) van monumenten verdiepen.
- 2 Het verschaffen van materiaal voor de studie van het bouwen in de ruimste zin.
- 3 Het leveren van gegevens voor de restauratie van monumenten.

De Geïllustreerde Beschrijving behoeft geen beschrijving te geven van alle objecten. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de objecten met grote individuele waarde – deze dienen afzonderlijk te worden beschreven – en objecten die per typologie kunnen worden behandeld. Er zal steeds voor moeten worden gewaakt, dat te veel details worden beschreven.

De Minister stelde de gewijzigde leidraad op 8 februari 1983 vast. De waarde van de reeks wordt bepaald door de hoge kwaliteit en de regelmaat van verschijnen. Daarom is de commissie van oordeel dat naar een afronding in een eerste ronde van omstreeks 15 jaar wordt gestreefd, waarvoor een tijdsordening wordt gegeven. Het is het voornemen van de Rijkscommissie, om in beginsel jaarlijks, afhankelijk van de omvang van het te beschrijven gebied, één of meer afleveringen te doen samenstellen.

Het is de bedoeling dat na enige jaren de tijdsordening wordt gezien en zo nodig bijgesteld. De volgorde bij de tijdsordening is bepaald door de omvang van het monumentenbestand in een provincie, grootte van de maatschappelijke veranderingen en de belangstelling van derden.

TIJDSORDENING

1 Zuid-Holland	20 manjaren
2 Zeeland	15 manjaren
3 Drenthe	3 manjaren
4 Noord-Holland	10 manjaren
5 Utrecht	10 manjaren
6 Noord-Brabant	15 manjaren
7 Gelderland	5 manjaren
8 Friesland	10 manjaren
9 Groningen	7 manjaren
10 Overijssel	4 manjaren
11 Limburg	3 manjaren

Bij deze tijdsordening is uitgegaan van de vijf beschrijvers die ressorteren onder de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die per 1 januari 1984 zouden kunnen beginnen volgens de aangepaste leidraad.

Als eerste uitwerking van de tijdsordening heeft de Rijkscommissie een voorstel gedaan voor de afleveringen van in de toekomst te verschijnen delen van de

Afb. 24. Ubbergen, Rijksstraatweg 24, Huize Waalheuvel. Opname die wel de eclectische vormen van het laat-19e-eeuwse huis doet uitkomen, maar minder de ligging op de helling van de stuwwal achter Nijmegen (foto Monumentenzorg 1975).

Geïllustreerde Beschrijving voor Zuid-Holland. Tot nu toe is van deze provincie alleen 'Leiden met het westelijk deel van Rijnland' (grens: incl. Zoetermeer-Zegwaard-Hazerswoude-Koudekerk-Leimuiden) van de hand van prof. dr. E. H. ter Kuile in 1944 verschenen. De oude indeling waarbij heel Nederland was opgesplitst in de oude administratief-bestuurlijke gebieden van voor 1795 wordt losgelaten. Meer aansluiting wordt gezocht bij de hedendaagse geografische gebieden, o.a. door de toegenomen verstedelijking, doordat er sedert 1903 vele andere objecten onder het begrip monument worden verstaan en doordat de aangepaste leidraad spreekt over objecten tot 1940. Het wil echter niet zeggen dat in andere provincies de oude indeling niet hier en daar gehandhaafd zou kunnen worden.

Naast een nieuwe indeling werd ook besloten een

splitsing aan te brengen in stedelijke en niet stedelijke gebieden: De Minister werd verzocht voor de eerste periode van twee jaar, zijn goedkeuring te verlenen aan de hiernavolgende opzet van de Geïllustreerde Beschrijving van de provincie Zuid-Holland.

- 1 *De Waarden* (de Alblasserwaard, de Krimpenerwaard en de Vijfheerenlanden). Bestuurlijke en structurele ontwikkelingen in de Waarden maken het gewenst dat op zo korte termijn deze aflevering verschijnt.
- 2 *De steden langs de Nieuwe Waterweg* (tot Rotterdam).
- 3 *Rijnland* (het nog niet beschreven gedeelte; met verwijzing naar hetgeen hiervoor is vermeld).

De commissie denkt vervolgens voor de afronding van Zuid-Holland in willekeurige volgorde aan:

- De Zuidhollandse eilanden (inclusief het eiland Rozenburg)
- 's-Gravenhage, Rijswijk, Voorburg en Wassenaar
- Rotterdam (t/m Delfshaven) en het eiland van IJsselmonde
- het landelijk gebied van Delfland en Westland
- Dordrecht met het Eiland
- Delft
- Schieland en Gouda

Naast de advisering over de Geïllustreerde Beschrijving is een advies aan de Minister in voorbereiding over de uitgave van 'Monumentenmonografieën over Nederlandse Architectuurgeschiedenis'. Het gaat hier om de beschrijving van hoogtepunten uit de architectuurgeschiedenis. Bij een 'Monumentenmonografie' wordt zowel gedacht aan een studie in boekvorm over één monument als aan een thematische verhandeling.

Tot slot kan worden opgemerkt dat het voor alle betrokkenen een uitdaging is om te zien of het thans aangepaste ambitieuze plan uit 1903 – om te komen tot een Beschrijving van Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst – vlak na de eeuwwisseling voltooid zou kunnen worden.

SUMMARY

The official departmental Directive of February 1983 has been printed here in full and is followed by a commentary of F. J. L. van Dulm, secretary of the Dutch 'Royal Commission on Monuments'. The author first of all points to the differences between this Directive and that of 1903 of which it is an adaptation. The Illustrated Description should be a work of reference for all those who are interested in the architectural history of monuments, it should supply material for further study and it should give data for restoration purposes. Not all the objects need be described in full. A distinction should be made between objects that may be dealt with by typology and objects of special historical interest. Monographs on specific monuments are stated to be a desideratum. Finally the author proposes a detailed plan for the future: within fifteen years all the monuments in the Netherlands, not yet described so far, should have been dealt with, to start with the province of South Holland.

C. L. TEMMINCK GROLL

EN WAT DIES MEER ZIJ: EEN VERDERE VERKENNING VAN HET TERREIN VAN DE MONUMENTENBESCHRIJVING IN (INTER)NATIONAAL PERSPECTIEF

Het maken van een geïllustreerde monumentenbeschrijving is als het bouwen van een kathedraal: je begint eraan, je streeft naar perfectie en je weet niet wanneer het werk ooit klaar komt. Die perfectie is essentieel: we noemen iets pas een echte Geïllustreerde Beschrijving, wanneer er volgens bepaalde normen gestreefd wordt naar volledigheid, naar perfectie dus op een van te voren vastgesteld niveau. Een mooie serie als Pevsners *Buildings of England*¹ is daarom geen 'beschrijving': tegenover een zekere tekstvolledigheid staan afbeeldingen die alleen types representeren en er zijn nauwelijks tekeningen en verwijzingen naar bronnen. De uitgave *Deutsche Kunstdenkmäler* biedt een samenhang tussen foto's en beschrijvingen, maar op basis van een sterk geselecteerde gebouwenkeuze. *Ville Italiane*² beperkt zich tot één gebouwentype, evenals de series van kerken in Zweden (ruim twee strekkende meter!) en Denemarken (ruim één meter),³ waaraan nog *Slott og Herresäten i Sverige*⁴ (een halve meter) kan worden toegevoegd. Hierin komen trouwens ook maar weinig tekeningen voor. Ons *Kunstreisboek* en b.v. *Reklams Kunstführer* zijn – zoals de namen al zeggen – meer bedoeld als boeken om mee te nemen en niet als boeken om een bron bij studie te kunnen zijn.

Waar komt het idee van de Geïllustreerde Beschrijving vandaan? Mijns inziens is deze gedachte honderd

jaar geleden in het Duitse Keizerrijk ontstaan. Voor dien waren er wel plaatsbeschrijvingen die naar completeheid streefden – denk aan onze eigen *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (18e eeuw) –, maar daarin wordt architectuur terloops genoemd naast andere wetenswaardigheden. Ook waren er beschrijvingen van geselecteerde monumenten, maar geen gedocumenteerde overzichten van 'alles' wat in die tijd toch al als 'monument' gezien wordt. In Duitsland ontstond het idee dus, zeker niet gezien als Rijkszaak, maar als taak voor de 'landen', zoals ook nu nog de monumentenzorg in de BRD geen Bondstaak is, maar behandeld wordt door de deelstaten.

De oudste die ik vond – zonder uitputtend onderzoek – is die van Westfalen; het eerste deel verscheen in 1881.⁵ Tot en met 1968 verschenen er 48 delen. Sachsen volgt in 1882.⁶ Rheinprovinz in 1891, onder leiding van Paul Clemen.⁷ Tot en met 1937 verschenen er 52 delen. In 1964 werd deze serie gevolgd door *Die Denkmäler des Rheinlandes* onder redactie van Wessenberg en Verbeek.⁸ Ter vergelijking: tegenover één deel Kreis Kleve in de oude serie staan er vijf in de nieuwe. Beieren: 70 delen in de periode 1895-1964 (vele oude zijn herdrukt).⁹ Verder Oldenburg vanaf 1896, Pommeren vanaf 1898, Mecklenburg vanaf 1898 (gecontinueerd in de DDR).¹⁰ De oudere delen behandelen

1 N. Pevsner, *The Buildings of England*, Penguin Books, Harmondsworth 1951 e.v.

2 *Ville Italiane*, Milano z.j. Uiteraard wordt hier maar een kleine greep gedaan uit de vele reeksen, die zich op één gebouwentype concentreren.

3 *Sveriges Kyrkor*, Stockholm 1928 e.v.; *Danmarks Kirker*, København 1945 e.v.

4 *Slott och Herresäten i Sverige*, Allhems Förlag, Malmö 1967 e.v.

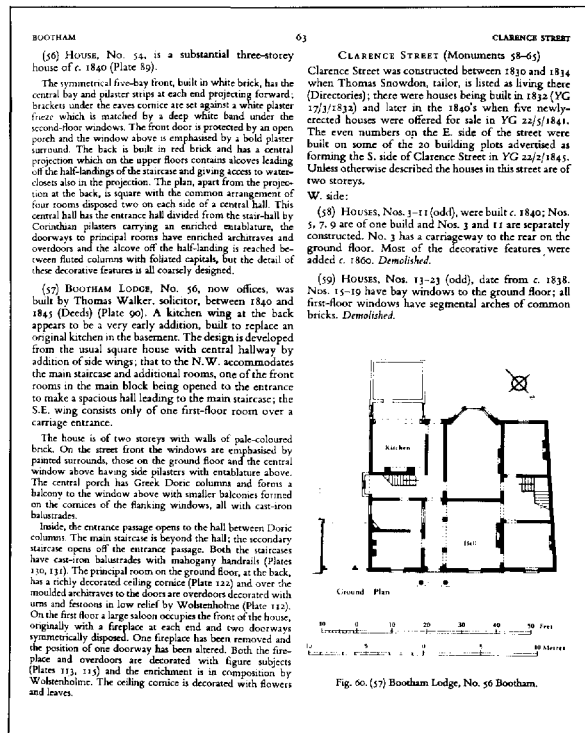
5 *Kunst- en Geschichtsdenkmäler der Provinz Westfalen*, I, Leipzig 1881. Vervolg: *Bau- und Kunstdenkmäler Westfalens*, Münster 1893 e.v.

6 *Bau- und Kunstdenkmäler Königreich Sachsen*, Dresden 1882 e.v.

7 *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, Düsseldorf 1891 e.v.

8 *Die Denkmäler des Rheinlandes*, Düsseldorf 1964 e.v.

9 *Die Kunstdenkmale des Königreiches Bayern*, München 1895 e.v.

Afb. 25. Pagina uit de Engelse monumentenbeschrijving *City of York IV* (1975), uitgegeven door de Britse Royal Commission on Historical Monuments (foto Monumentenzorg).

uiteraard alleen de meer bijzondere monumenten. Er bestaat nog maar weinig aandacht voor stedenbouwkundige samenhang. De inventaris wordt doorgaans erg compleet beschreven.

Van de *Österreichische Kunsttopographie*¹¹ verscheen het eerste deel in 1907. Tot en met 1977 verschenen er 43 delen; daarnaast bestaan er 16 banden over de Wiener Ringstrasse (1978-1982).¹² Met Tsjecho-Slowakije werd kort voor 1900 een aanvang gemaakt;¹³ deze reeks is echter na de Eerste Wereldoorlog niet gecont-

nueerd. Veel bewondering heb ik voor de *Kunstdenkmäler der Schweiz*: 71 delen in de periode 1930-1980 (na Unterwalden in 1899);¹⁴ veel moderner van aanpak in hun aandacht voor meer bescheiden monumenten, zoals van dat land te verwachten is. Een ruwe schatting geeft aan, dat meer dan de helft van het totale bestand beschreven is.

In Groot-Brittannië verschijnt het eerste boek van de Royal Commission in 1924.¹⁵ Ruim 50 delen zijn nu klaar, waarin Schotland relatief goed is vertegenwoordigd. Zeer globale vergelijking met Pevsner toont aan, dat van Engeland zelf ca. 18% aan de orde is geweest (ons percentage zal daar iets boven komen, maar ons eerste deel verscheen 12 jaar eerder). Oorspronkelijk was 1714 de limiet, het einde van het huis Stuart – alles nadien was eenvoudigweg ‘modern’ –, maar nu is de grens verlegd tot 1850, ‘though exercising discretion where reference to later monuments seemed desirable’. Het zijn zeer mooie boeken, evenwichtig van opzet. Het deel over Stamford (1977), bijvoorbeeld, geeft naast 27 ‘archaeological sites’ en 20 kerken 411 huizen.

Van ons uit naar het zuiden was tot ruim 10 jaar geleden weinig te melden. Veel prachtige boeken, ook hele series over één stad of provincie, maar behalve in Spanje en Portugal waren er geen landelijke reeksen. Omstreeks 1970 begonnen Frankrijk en België daarmee. De *Inventaire général* van Frankrijk leverde vanaf 1972 elf prachtige delen.¹⁶ ‘Perfect’ als de kathedralen van Reims en Amiens, maar zó bewerkelijk (b.v. vermelding van vele meubels), dat buitenstaanders al uitgerekend hebben dat er bij handhaving van deze opzet voor het hele land 2000 jaren nodig zouden zijn.

De Belgische *Inventarisatie van het cultuurbezit*, waaraan parallel *Patrimoine Monumental*¹⁷ – beide series onder redactie van R. Lemaire – houdt het daarentegen beknopt. Maar voor tien jaar werk is dan ook al een behoorlijk percentage van het land met veel zorg door-

10 Het aantal verdere Duitse reeksen is zo groot, dat het geen zin heeft hen alle te noemen. Vele van deze series zijn aanwezig in de bibliotheek van het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. te Utrecht en in de boekerij van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

11 *Österreichische Kunsttopographie*, Wien 1907 e.v.

12 *Die Wiener Ringstrasse*, Wien 1970; Wiesbaden 1972 e.v.

13 *Topographie der Historischen und Kunstdenkmale im Königreiche Böhmen*, Praag 1897 e.v.

14 *Die Kunstdenkmäler der Schweiz*, Basel 1930 e.v.; *Die Kunstden-*

mäler des Kantons Unterwalden, Zürich 1899. Vermeldenswaardig is ook de in de jaren tachtig begonnen inventarisatie van de architectuur tussen 1850 en 1920, de *Inventar der neuen Schweizer Architektur 1859-1920 (INSA)*, 1982 e.v.

15 Royal Commission on Historical Monuments, *An Inventory*, London 1924 e.v.

16 *Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France*, Parijs 1972 e.v.

17 *Bouwen door de eeuwen heen*, Inventarisatie van het cultuurbezit/Le patrimoine monumental de la Belgique, Luik 1971 e.v.

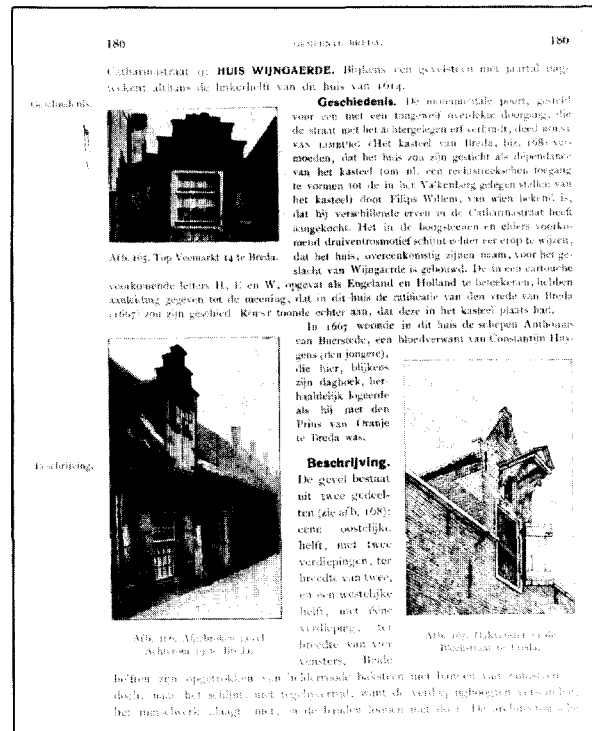
lopen, tot aan de zeer bescheiden monumenten toe (tijdslimiet ca. 1850). Het deel Leuven omvat 1/30 van het land en beschrijft (vermeldt) 1400 objecten, wat ongeveer overeenkomt met onze ruim 40.000 beschermde monumenten. Latere delen vermelden méér objecten voor een ongeveer even groot gedeelte van het land. Ter vergelijking: tegenover twee delen over Aigues Mortes staan 25 pagina's over Tienen, minder pittoresk maar architectonisch in feite rijker. Deze inventarisatie voldoet overigens niet aan alle eisen, die men aan een geïllustreerde monumentenbeschrijving mag stellen. Terecht wordt daarop in de inleiding gewezen. Dat geldt wel voor de provinciale beschrijvingen, waarvan het eerste deel, over Oost-Vlaanderen (Elizabeth Dhanens) in 1956 verscheen; in 1965 volgde dat van West-Vlaanderen (Luc Devliegher)¹⁸ en in 1972 dat van de provincie Antwerpen.

Italië is waarschijnlijk té rijk aan monumenten om aan een echte geïllustreerde beschrijving te durven denken.

Na dit overzicht kom ik tot de kern: welke zijn de eisen, die men aan een geïllustreerde beschrijving mag stellen en voor welke doeleinden dient zij bruikbaar te zijn. Om met het laatste te beginnen, naar mijn gedachten zouden de volgende invalshoeken van belang kunnen zijn:

- Het verschaffen van basisinformatie, met verwijzing naar verdere bronnen, voor ieder die een bepaald object of detailaspect nader wil bestuderen, hetzij met het oog op kunsthistorische doeleinden, hetzij met het oog op de voorbereiding van restauratiewerken.
- Het verschaffen van informatie aan mensen die in een bepaalde plaats wonen of deze bezoeken en die meer wensen te weten dan wat een 'Kunstreisboek' vermeldt; in het bijzonder ook aan hen, die een wetenschappelijk gerichte excursie voorbereiden.
- Het bieden van een basis, van waaruit plannen voor sloop of ernstige aantasting kunnen worden bestreden. Een beschreven gebouw is, politiek gezien, gemakkelijker te redden.

¹⁸ Provincie Oost-Vlaanderen, *Inventarisatie van het Kunstpatrimonium*, Gent 1956; *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, Tielt 1965 e.v.

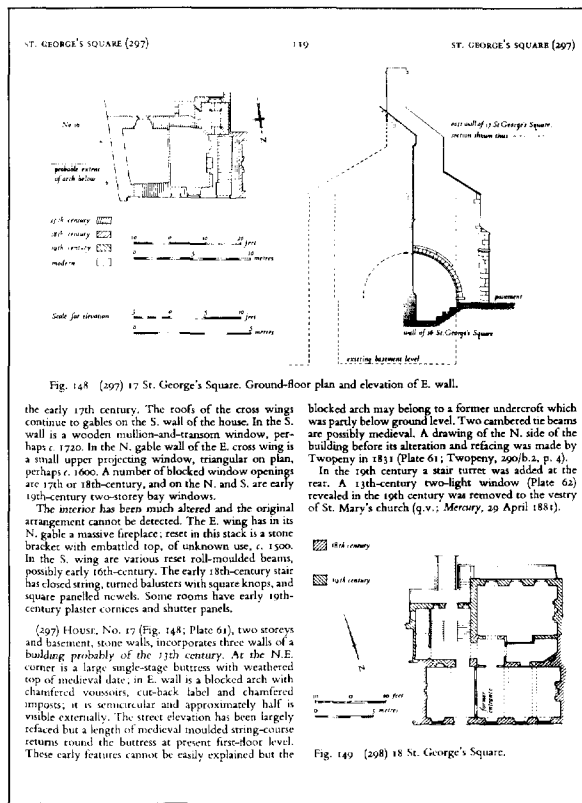

Afb. 26. Pagina 186 uit J. Kalfs *Baronie van Breda*, de eerste Nederlandse Geïllustreerde Beschrijving (1912). Foto's en lijntekeningen in de tekst, in de nabijheid van de behandelde panden (foto Kunst-historisch Instituut Nijmegen).

- Het bieden van zekerheid, dat wezenlijke informatie behouden blijft, ook wanneer het object door sloop of calamiteit verloren gaat (wat zijn we niet blij met de nauwkeurige tekeningen van Pieter Saenredam van de Utrechtse Mariakerk!).

Om hieraan te kunnen voldoen, verwachten we in een geïllustreerde beschrijving:

- Beschrijvingen van de geschiedenis van streken, landschappen, stads- en dorpsstructuren met historisch en modern kaart- en plattegrondmateriaal en eventueel foto's.
- Beknopte beschrijvingen van archeologische vondsten, met afbeeldingen.
- Beschrijvingen van alle monumenten, van het topstuk tot het eenvoudige traditionele gebouw, van de oudste fragmenten tot objecten uit min of meer recente tijd. Dit deel vormt steeds de hoofdmoot. Per object kunnen aan de orde komen:

Afb. 27. Pagina uit de Engelse monumentenbeschrijving *The Town of Stamford* (1977), uitgegeven door de Britse Royal Commission on Historical Monuments (foto Monumentenzorg).

- 1 verwijzingen naar archivalia en andere bronnen
- 2 beschrijvende tekst van het geheel tot in detail
- 3 gebruiks- en bouwhistorie (eventueel met oude teksten)
- 4 opmetingen van het geheel en van onderdelen
- 5 eventuele reconstructies van vroegere toestanden
- 6 foto's van exterieurs, interieurs en details
- 7 reproducties van historische afbeeldingen
- 8 beschrijvingen en foto's van tot het monument behorende losse inventarisstukken.

Natuurlijk gaat niet iedere geïllustreerde beschrijving even ver. Wat is nog 'waardevol' genoeg van de eenvoudige traditionele gebouwen om opgenomen te worden? Wat houdt 'tot min of meer recente tijden' in? Voor Engeland was dat vroeger 1714, nu ca. 1850, een jaartal dat ook elders gehanteerd wordt. Maar in de *Buildings of England* gaat Pevsner steeds tot en met

interessant eigentijds werk (zonder overigens ook daarin naar compleetheit te streven...). Voorts verschillen de meningen over het opnemen van (grotendeels) verdwenen bouwwerken. Gezien tegen de achtergrond van de doelstellingen *a* en *d* acht ik het zeker van belang om deze wel te vermelden. De mate van nauwkeurigheid bepaalt uiteraard zowel het tempo van verschijnen als de kring die bereikt wordt. Beperking in behandeling werkt tempo-verhogend en kring-verbredend. En een beetje kleur is wel duurder om te clichieren, maar kost geen extra manuren en het maakt het totaalbeeld wel veel sprekender!

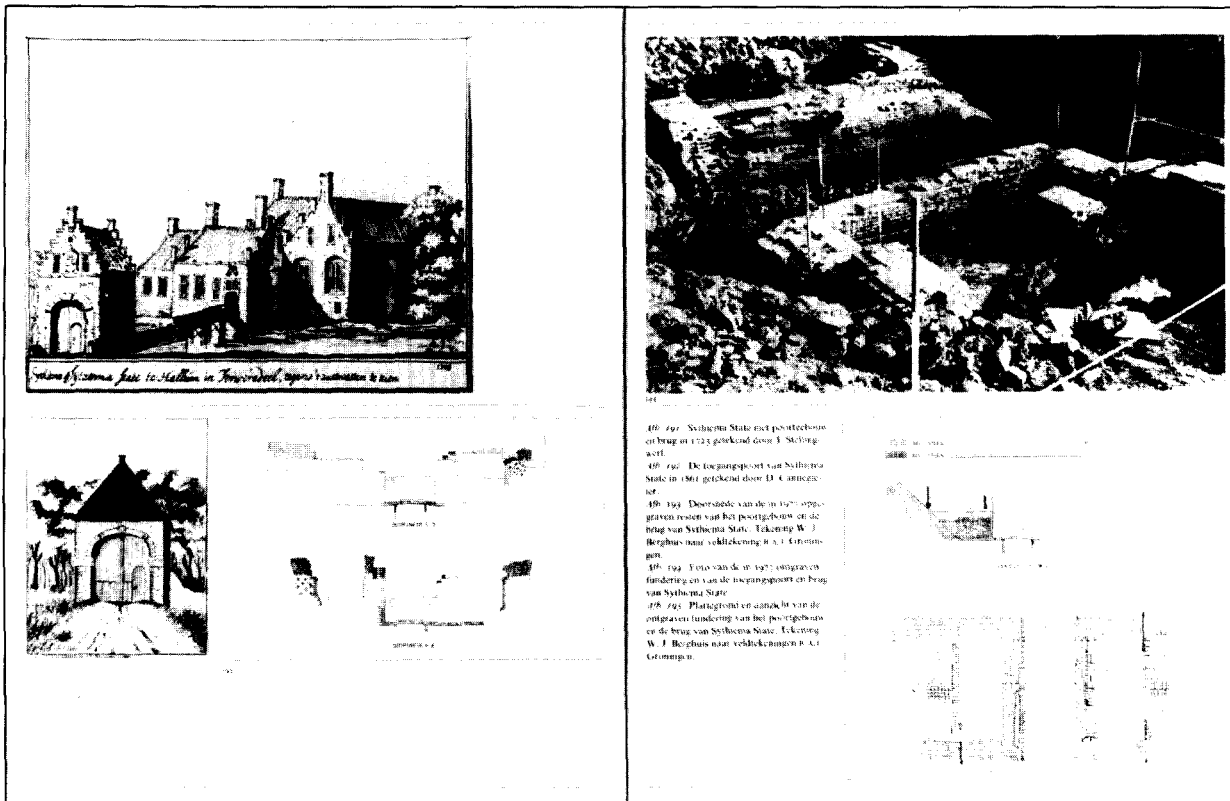
Tot slot wil ik met name op dat tempo nog nader ingaan. Ik acht dat punt van heel erg groot belang. Eens heb ik voor een NCM-dag een formule bedacht over het economisch functioneren van monumenten,¹⁹ die bewees, dat monumentenzorg een zeer goedkope manier is om veel mensen enig plezier te bezorgen. Maar hij was wellicht wat ingewikkeld en ik wil daarom nu uitgaan van een eenvoudiger formule:

$$n = \frac{A}{B \cdot C}$$

Hierin is *n* het aantal jaren, dat nodig is om tot voltooiing te komen, *A* het totaal aantal op te nemen objecten, *B* het aantal teams dat aan beschrijvingen werkt en *C* het aantal monumenten of objecten, dat één team gemiddeld per jaar aankan. Een team is dan de 'schrijver' met wat deze nodig heeft, per jaar werk, aan manjaren onderzoek, tekenwerk, fotografie en documentatie door anderen.

Ondanks het voor de hand liggen van deze formule lijkt ze zelden bewust te worden gehanteerd. Hoogstens achteraf, om te zien hoe lang het allemaal wel kan duren. Ik noemde al de 2000 jaar voor Frankrijk. Voor Engeland en Nederland zal men moeten denken aan 300 jaar. De 'stroomversnelling', die de heer De Jong in zijn inleiding signaleerde, is daarbij buiten beschouwing gebleven. Pevsner heeft de formule kennelijk wel gebruikt: binnen 25 jaar kwamen de 46 delen over Engeland klaar! De huidige Belgische opzet lijkt binnen 10 jaar vanaf nu klaar te kunnen komen. Er wordt.

19 Verslag NCM Monumentenstudiedag 4 april 1979, 7.

Afb. 28. Pagina 192 en 193 uit H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo, Ferwerderadeel* (1981). Foto's in blokken na de tekst. Hier een combinatie van topografische tekeningen, opmetingen en foto's (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

behalve in de laatste gevallen, passief geconstateerd, hoe groot n wel zal worden. Maar de formule kan ook andersom gebruikt worden: men *kiest* n en stelt daarmee de onderlinge samenhang tussen A, B en C vast! Van twee kanten uit werken dus. Niet alleen beslissen hoe het moet worden, maar ook wanneer het klaar moet zijn en die twee verlangens op elkaar afstemmen. A, het aantal objecten, zal men graag ruim zien – desnoods beknopt beschreven, maar wel genoemd. Het vergroten van B, het aantal teams, kost geld, waarvoor men de overheid maar matig kan interesseren. Dit getal zal dus bescheiden blijven. Al is het mogelijk, dat bij een duidelijk beleidsplan en bij leuke, vlot verschijnende resultaten, de overheid wat scheutiger wordt, zeker wanneer er ook werkelijk een einde in zicht gesteld kan worden, dan bestaat de mogelijkheid om B te vergroten door de gemeenten een meer actieve rol te laten vervullen.

Ik meen dat het van het grootste belang is, eerst n zeer bewust en met zorg te kiezen. Dan weet men, wanneer alle delen van het land even 'zwaar' aan de orde zijn geweest en dat is met het oog op de doelstellingen erg belangrijk. Op dit moment is het bij ons – en in de meeste andere landen – nog maar een toevalstreffer of een waardevol object beschreven is.

Mijns inziens moet het aantal jaren op 30, maximaal 40, gesteld worden. C, het aantal monumenten per team per jaar, zal daarop afgestemd moeten worden. Veelal kent men van een land B noch C, men kent slechts de resultaten. Maar er zijn éénteamswerken, die toch wel kunnen aantonen wat mogelijk is. Pevsner doorliep (bijna) heel Engeland, met vijfmaal zoveel waardevolle objecten als ons land, in 25 jaar. (Enkele van de latere delen zijn, onder zijn redactie, door anderen gemaakt.) Goed, Pevsner was een wonder en het resultaat is inderdaad lang geen geïllustreerde be-

schrijving zoals wij die hier bedoelen, maar daartegenover staat dat hij ook nog heel veel andere dingen deed in die 25 jaar. Devliegheer beschrijft en vermeldt ongeveer 2500 huizen van Brugge (in feite meer: wat in één alinea is behandeld wordt voor één beschrijving gerekend). Stel dat hij er vijf jaar aan werkte, ook naast veel andere zaken, dan is dat 500 per jaar. Hier zitten geen echt grote objecten tussen. Ik denk dat juist het inperken van de gedetailleerde aandacht voor de zeer grote, relatief minder gevaar lopende objecten C gunstig kan beïnvloeden. Suriname was een éénteamswerk van vijf jaar, waaraan de schrijver maar een heel bescheiden percentage van zijn tijd kon besteden.²⁰ Het betrof ruim 600 stadsobjecten en 200 daarbuiten.

Voor het voltooien van de Nederlandse beschrijving durf ik daarom te stellen:

$$30 = \frac{45000}{6 \cdot 250}$$

Ik streep daarbij gemakshalve alle al beschreven monumenten weg tegen het aantal, dat (nog) niet beschermd is, maar waarover we toch wel wat vastgelegd willen zien! Voorts is uitgegaan van zes teams in plaats van vijf: één voor Noord-Holland (incl. Amsterdam) en één per twee provincies voor de rest van het land. Het

²⁰ Noot van de redactie: schrijver doelt op het werk *Architectuur van Suriname 1667-1936*, Zutphen 1973, waarvan hij o.a. de tekst schreef.

getal 250 is gekozen, omdat dit 'biologisch mogelijk' blijkt te zijn.

Hiermede hoop ik, heel beknopt, mijn drievoudige uitspraak in de aanvang: je begint er mee, je streeft naar perfectie en je weet niet wanneer het werk ooit klaar komt, in drie gedeelten enigermate te hebben toegelicht.

SUMMARY

The description of monuments is, just as building a cathedral, a work that takes a very long time to complete and the end of which cannot be foretold. Perfection and completeness are essential. Some foreign examples pass in revue. An Illustrated Description should contain basis information for art-historical purposes and restorations, thorough information for interested tourists and a well-grounded basis for actions against demolition and serious impairment. Finally, in this way one may be sure that after the object has gone, fundamental information is preserved. The author concludes with a proposal on how long an inventory for the Netherlands will take. His formula consists of the number of years of the project, the number of projects and the number of teams including their work output. The inventory meant here might be realised within 40 years at the most.

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

OPMERKINGEN INZAKE DE GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING*

Toen ik de pas gerestaureerde Klaaskerk vanochtend betrad, schoten de woorden van de KNOB-secretaris mij te binnen, toen hij mij vroeg op deze dag een inleiding te houden en mij daarbij uitnodigde, om 'mijn wensen kenbaar te maken'. Gelijk een volwassen jongeling, die opnieuw begon, zo voelde ik mij.

Nu ik De Jongs uitvoerige en duidelijke betoog en zijn toelichting op de nieuwe 'Leidraad' heb gehoord, ben ik er heel wat minder van overtuigd, dat mijn voorstellen nog enige kans op realisatie zullen hebben. Ik wil ze toch naar voren brengen en mijn standpunt voorleggen. Slaan wij daartoe de sinds het begin van deze eeuw verschenen delen van de Geïllustreerde Beschrijving achter elkaar eens op, dan valt de verscheidenheid in aanpak meteen in het oog. Toch blijkt er wel een bepaalde ontwikkeling in te ontdekken. Zo valt het op dat sommige latere delen steeds minder een breed overzicht bieden, maar daarentegen een steeds kleiner wordend aantal gebouwen uiterst gedetailleerd beschrijven, waardoor zij in feite een monografisch karakter gekregen hebben. Een ander opmerkelijk feit is, dat wat betreft de inventaris van met name kerken al te vaak vooral wordt stilgestaan bij hetgeen er ten tijde van de beschrijving nog aanwezig was, met voorbijgaan aan eerder uit de kerk verdwenen stukken van betekenis. Dubbe uitte al in 1966, bij het verschijnen van het deel over Deventer, kritiek van deze strekking, maar hetzelfde euvel is opnieuw te constateren, bijvoorbeeld in het latere deel over de Dom te Utrecht. Hierin wordt de archiefkamer uitvoerig beschreven, maar onvermeld blijft, dat een van de belangrijkste

laat-gotische archiefkasten, een meubel afkomstig uit de Dom, zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt.

Ik kan mij dan ook niet aan de indruk onttrekken, dat de architectuurhistorisch georiënteerde beschrijvers problemen hebben met de inventarissen van de door hen beschreven monumenten, omdat de bestudering en beschrijving ervan teveel buiten hun gezichtsveld ligt. Voor de gebruiker van de Geïllustreerde Beschrijving mag dit echter niet tot manco's blijven leiden. Zeker niet, als aan één object een afzonderlijk deel wordt gewijd. Dan mag toch wel ook op dit gebied naar volledigheid worden gestreefd. Gelukkig is dit geen onoplosbaar probleem. Dubbe pleitte er reeds voor, om plaatselijke kenners bij het beschrijven in te schakelen. Een eenvoudige, voor de hand liggende, maar nog steeds niet overal echt in de praktijk gebrachte suggestie.

Bij de interieurs van woonhuizen doet zich heel vaak hetzelfde probleem voor, in nog sterkere mate, daar de meeste interieurs in de loop der jaren zijn leeggeplunderd. Maar een verantwoorde beschrijving mag en kan niet voorbijgaan aan hetgeen er uit een woonpand van betekenis is verdwenen. Net als bij kerkinventarissen zouden ook hier zowel de nog bestaande als verdwenen elementen opgespoord en beschreven moeten worden, zo nodig op basis van archiefwerk. Er is met die woonhuizen nog iets opmerkelijks aan de hand. Er blijken namelijk mensen in te hebben gewoond. Wie een monografie over een willekeurig kasteel doorwerkt, dreigt dikwijls overweldigd te worden door zeer uitvoerige gegevens over de opeenvolgende bewoners. Bekijkt men evenwel beschrijvingen van

* Samenvatting van de inleiding zoals opgetekend door drs. P. Nijhof, secretaris KNOB.

Afb. 29. Kamer in het huis Rapenburg 48 in Leiden, situatie omstreeks 1890. Het rijk versierde plafond door Jacob de Wit is nu in het Mauritshuis in Den Haag. Voor de eveneens rijk versierde schoorsteen zie *afb. 30* (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

woonhuizen, dan mist men daar ieder spoor van. Huisen schijnen slechts door geesten bewoond te zijn geweest.

Een voorbeeld: Rapenburg 48 te Leiden. Een fors pand met pilasterstelling, gebouwd 1640-1650, voorzien van fraai gestucte gang, in Rococo-vormen. Daar-

mee basta. Maar hier, op het Rapenburg 48, woonde eens de familie Van Leijden, politiek zeer belangrijk voor de stad en: één van hen, Pieter Cornelis, baron van Leijden, bezat een vermaarde grafiekcollectie, welhaast uniek in de wereld van toen. Het is deze bijzondere verzameling, die ten tijde van Lodewijk Napoleon door de staat werd aangekocht en nu nog de basis van het huidige Rijksprentenkabinet te Amsterdam vormt. Lopen we toch de gang verder in en slaan we een deur open, dan zien we een op het eerste gezicht niet spectaculair vertrek. Dit vertrek wordt pas interessant als de aanschouwer ervan weet, wat er alzo uit verdwenen is, bijvoorbeeld de betimmering met de rijk versierde 18-eeuwse marmeren schoorsteen door J. B. Xavery, die ruim twintig jaar geleden ergens in Argentinië was. Of het rijk bewerkte plafond, geschilderd door Jacob de Wit, dat nu te vinden is in het Mauritshuis in Den Haag. Een dergelijk verband wordt echter zelden gelegd. Om hierachter te komen, is archiefonderzoek meestal onvermijdelijk. Dit is bij uitstek mogelijk in een stad als Leiden, waar één der rijkste gemeentearchieven van ons land archivalia bevat, waarin de bewoners van elk pand tot in de 16e eeuw zijn terug te vinden.

Een andere, weinig aangeboorde bron vormen laat-19e-eeuwse interieurfoto's. In de tweede helft van die eeuw was het fototoestel 'operationeel' geworden en werd het 'le bon ton', om familietafereelen vast te leggen in de eigen, huiselijke sfeer. Toegegeven, deze modetrend was vooral beperkt tot de betere standen, maar deze familietafereelen blijken zeer waardevolle informatie te verschaffen over de toestand van de interieurs van woonhuizen in die tijd, dus kort voordat de grote sloop inzette.

Op deze en nog vele andere manieren is het wel degelijk mogelijk, om de Geïllustreerde Beschrijving meer te doen zijn dan een loutere beschrijving en kan tevens inzicht worden verschaft in de vroegere woon- en leefculturen. Begrijp mij overigens goed, dit is zeker geen pleidooi om elk beschreven woonhuis archivalisch diepgaand te onderzoeken. In vele gevallen zal dit om praktische redenen een mooie, maar niet realiseerbare gedachte blijven. Maar meer aandacht aan aanvullend archivalisch onderzoek te besteden, lijkt mij als uitgangspunt noodzakelijk.

Een ander punt uit de inleiding van De Jong zijn de

Afb. 30. Marmeren schoorsteen door J. B. Xavery met reliëf van Paris en Oenone. Oorspronkelijk in Rapenburg 48 in Leiden. Huidige verblijfplaats onbekend (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

monografieën, waar hij uitdrukkelijk bij heeft stilgestaan. Dit biedt een goed aanknopingspunt om erop te wijzen, dat naar de mening van velen het monografisch karakter van sommige delen (zoals het voortreffelijke werk van Meischke) niet past binnen de Leidraad. Het verschil in reikwijdte en diepgang van de delen van de Geïllustreerde Beschrijving dreigt zo groot te worden, dat ze te zamen nauwelijks één samenhangende reeks vormen. Wellicht kan deze samenhang vergroot worden, indien studies als over het Amsterdamse Burgerweeshuis in een afzonderlijke reeks Monografieën

worden ondergebracht, zodat het overzicht biedend, beschrijvend karakter van de delen van de Geïllustreerde Beschrijving meer op de voorgrond kan treden.

Een andere, meer praktische kwestie is, dat de delen zo langzamerhand voor velen zo duur zijn, dat ze onbereikbaar worden, ondanks het feit, dat de overheid er al zoveel geld insteekt. Zouden er geen mogelijkheden zijn, om tot een zekere versimpeling van de produktietechniek te komen? Ik wil daarmee natuurlijk niet pleiten voor een slecht verzorgde uitgave, maar met de huidige technieken moet er toch een aanmerkelijk goedkoper en kwalitatief aanvaardbaar produkt leverbaar zijn.

Ik mag in dit verband een bescheiden verwijzing plegen naar de in voorbereiding zijnde Rapenburgserie, waarvan de publikatie op een zo simpel mogelijke leest geschoeid is. De directeur-generaal mag de voortzetting van de reeks dan wel als vanzelfsprekend beschouwen, afgewacht moet tenslotte worden, of de huidige en komende bewindslieden ten departemente deze opvatting (blijven) delen. Hopelijk gaat het met de Geïllustreerde Beschrijving niet zoals in de periode na de Eerste Wereldoorlog, toen er zeer lang niets kon verschijnen.

Een laatste punt. De Jong heeft uitvoerig gesproken over de 19e eeuw. Toen ik hem beluisterde, schoot mij te binnen, dat nog maar 40 jaar geleden voor het Rijksmuseum de 18e eeuw nauwelijks bestond. Nu zijn er in ditzelfde museum ongeveer 25 zalen gewijd alleen aan de decoratieve kunsten uit die 18e eeuw. Helaas lijkt het erop, dat wij thans met de 19e eeuw precies dezelfde fout maken. In de toch al wollig geformuleerde nieuwe Leidraad wordt nauwelijks over de 19e eeuw gerept, ook al is deze al bijna weer een eeuw oud. In de Monumentenraad valt in dit verband als antwoord te beluisteren 'We hebben het al zo druk'. Daarbij komt het financiële probleem, dat ontstaat door de samenhang tussen een officiële Monumenten*beschrijving* en Monumenten*zorg*.

Toen in 1903 met de beschrijvingsarbeid begonnen werd, was de cesuur bij 1850 bepaald zo gek nog niet, maar nu anno 1982 moet toch geconstateerd worden, dat we zowel in beschrijvend als beschermend opzicht achter de feiten aan lopen. Kom je nu op de Monumentenlijst iets 19e-eeuws tegen, dan denk je onwillekeu-

rig, dat je op een vergissing stuit. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de Geïllustreerde Beschrijving, die temporaal gezien dan ook verre van volledig genoemd kan worden. Hierdoor wordt de betekenis als naslagwerk niet onaanzienlijk beperkt. Wat niet minder belangrijk is: men dreigt zo met de jongere generatie, die juist voor de 19e eeuw een grote voorliefde heeft, contact te verliezen. Een andere beperking, waarop ik hier wil wijzen, is dat de invalshoek een overwegend historische en kunsthistorische is. Van een modern-wetenschappelijke, multidisciplinaire benadering zijn wij nog ver verwijderd.

Hora est. Na wat ik over de Geïllustreerde Beschrijving te berde heb gebracht, heb ik behoefte, om hier mijn bewondering uit te spreken voor al degenen, die aan deze reeks hebben gewerkt en nog steeds werken. Het is ondanks alles een indrukwekkende serie aan het worden, die ik aan ieder, die onze bouwkunst ter harte gaat, warm wil aanbevelen.

SUMMARY

The author says that in the history of the Illustrated Description of Monuments the volumes of the series have more and more gone from broad surveys to monographic descriptions of separate monuments. But there has always been a lack of descriptions of the furniture both of churches and of important houses. The author thinks that this shortage is nowadays felt sharply. Thus the description of e.g. the architecture of the house Rapenburg 48, Leiden, is not complete if the reader does not get the information that the family Van Leijden lived here in the 17th century and built up their famous collection of prints, now forming the basis of the collection of the Rijksprentenkabinet at Amsterdam. The author argues in favour of two different series in the Illustrated Description of Monuments, surveys and monographs.

Further the author thinks that the volumes can very well be published at a cheaper rate. At last he asks for the 19th century to be included in the series. It is high time for this. Moreover the younger generation is very much interested in this period, and contact with this generation may otherwise be lost.

S. VAN AERSCHOT - VAN HAEVERBEECK

INVENTARISATIE VAN HET CULTUURBEZIT IN BELGIË

EEN OVERZICHT MET TOELICHTING
VAN DE HUIDIGE SITUATIE IN VLAANDEREN

Toen de inventarisproblemen omstreeks 1964-65 opnieuw te berde werden gebracht op het centrale Bestuur voor Culturele zaken bij het Ministerie van Nationale Opvoeding was de toestand niet bijzonder rooskleurig, maar vrij verward en uitermate incoherent. Door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) werd in 1961 gesteld: 'De inventarisatie der monumenten en kunstvoorwerpen van België is betrekkelijk weinig gevorderd hier te lande. Nog bevindt men zich in het stadium der bondige en gedeeltelijke inventarissen.'¹

In feite is die hele (voor)geschiedenis verbonden met de evolutie van de monumentenzorg in België met als gevoelige plek de lang uitblijvende 'vaste' dienst, met het nodige bevoegde personeel om het dagelijks beheer te verzekeren, met zijn wetenschappelijke en administratieve implicaties, en aldus een politiek op lange termijn uit te stippelen en een degelijke basis voor het beleid uit te bouwen. Op het gebied van de inventarisatie werden talrijke kortstondige, sporadische en nooit systematisch voortgezette initiatieven genomen op het centrale, provinciale, lokale en privévlak. Deze verschillende bijdragen zijn uiteraard 'historisch' belangrijk geworden, zij het dan soms alleen op het 'aanwijzende' en 'documentaire' vlak. Deze lange geschiedenis werd recent nog beschreven door dr. L. Devliegheer en aangevuld met een literatuuroverzicht, chronologisch gerangschikt per provincie.²

Hieruit blijkt dat de oudste publikaties voornamelijk werden gewijd aan het roerend goed in openbaar bezit, wat volledig past in de toenmalige context, de kunsthistorische belangstelling en de officiële aanbevelingen.

HISTORISCHE ACHTERGROND

Vermeldenswaardige data en feiten voor een beter begrip van de evolutie en de huidige situatie.

1835: Oprichting van een Koninklijke Monumentencommissie (KCM) als beperkt adviesorgaan voor de Koning en de bevoegde minister; in 1860 werd deze 'centrale' commissie aangevuld met provinciale, 'briefwisselende' leden en in 1911 werd ze verruimd met een afdeling landschappen vanwaar de voortaan gebruikte afkorting KCML.

1861: Inventarisatie-opdracht aan de KCM en haar briefwisselende leden bij Koninklijk Besluit van 23 februari; het werk wordt hier omschreven als 'inventaire des objets d'art et antiquité appartenant à des établissements publics et dont la conservation intéresse l'histoire de l'art et l'archéologie nationale. . .'.³

1931: Monumentenwet van 7 augustus die onder meer het beschermen van monumenten, het roerend goed en de landschappen juridisch regelde. De inventarisatie wordt alleen vermeld onder het art. 17 van het hoofdstuk Roerend goed, de tekst luidt nu 'de inventaris der roerende goederen welke toebehoren aan den Staat, provincies, de gemeenten en de openbare instellingen en waarvan het behoud in artistiek opzicht van nationaal belang is wordt opgemaakt op verzoek van den Minister van Kunsten, door de zorgen van de be-

¹ *Bondige inventaris der Kunstvoorwerpen van het Arrondissement Leuven*, Brussel 1961, Inleiding.

² Devliegheer, L., 'The Inventories of the Belgian Artistic Heritage', *Monumentum*, 20, 21 en 22 (1982), 67-76, met appendix.

trokken openbare besturen of instellingen of door de KCM.L. (rijks- en provinciale musca uitgezonderd). Opmerkelijk is wel het feit dat geen woord wordt gerept over de 'architectuurinventarissen', waaraan tal van besprekingen werden gewijd binnen de KCM(L) en waarover vrome wensen werden geuit als b.v. het uniform navolgen van het voorbeeld van P. Clemens *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz* (1891) of nog liever dat van de uitvoerig behandelde Baronie van Breda door dr. J. Kalf in de reeks van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De commissieleden hadden tot dan toe een soort van 'voorlopige' informatieve lijsten samengebracht van de belangrijkste, behoudenswaardige gebouwen en kunstvoorwerpen, ingedeeld in drie categorieën; uiteraard waren deze lijsten niet meer dan werk- en referentiedocumenten.³

1948: Besluit van de Regent met opdracht aan het huidige Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium (benaming sinds 1957) voor het samenstellen van een 'aanwijzende' foto-inventaris van het nationaal kunstbezit. In 1980 had de fototheek van deze nationale wetenschappelijke 'buitendienst' een bestand van 750.000 opnamen, waaronder oude fotoverzamelingen, gerecupereerde Duitse opnamen van de Eerste Wereldoorlog; eigen opnamen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de zelf aangelegde collectie.⁴

1951: Oprichting van de z.g. 'Groep 21' als interministerieel organisme bij de Commissie voor Nationale Vraagstukken inzake Verdediging; bedoeling was een strategie op te bouwen omtrent het te beschermen cultuurbezit in geval van 'gewapend conflict' of oorlogsgevaar en dit in de sfeer van de werkzaamheden rondom de Conventie van Den Haag. Voor België mondde dit uit in het verzamelen van bondige gegevens en

opstellen van een 'Nationaal Repertorium van Cultureel Bezit' dat eerst als 'ontwerp' in twee gestencileerde boekdelen – volgens de departementen 'onvervoerbaar, moeilijk vervoerbaar' en 'vervoerbaar' – werd gepubliceerd in 1953; later werden deze gegevens bijgewerkt en in gestencilde vorm uitgebracht per behandelde materie in afzonderlijke delen als 'Repertorium van het belangrijk cultuurbezit. Gebouwen en Kunstwerken'. Ook werden drie categorieën volgens typologische of topografische indelingen onderscheiden. Andere presentaties, onder meer geïllustreerde uitgaven, werden wel overwogen maar werden nooit gerealiseerd.

1953 e.v.: Bij de provinciale besturen in Vlaanderen werden Diensten voor het Kunstpatrimonium opgericht: in 1953 in Oost-Vlaanderen, 1960 in West-Vlaanderen, 1963 in Antwerpen en tenslotte in Limburg in 1968. Bij het uitblijven van coherente initiatieven werd hun door de Provincie hoofdzakelijk de inventarisatie van het kunstbezit toevertrouwd; werkwijze en publicatie gebeurde naar eigen methode, met verschillende en variërende topografische afbakening, ruime overzichten of monografieën.⁵

1959-1961: Einde jaren vijftig begin jaren zestig werden door de KCM.L, 100 jaar na de koninklijke opdracht, drie bijdragen nl. Antwerpen (1959), Luik (1959), Tongeren (1960) onder de titel 'Bondige inventaris der kunstvoorwerpen in het Arrondissement . . .' gepubliceerd in het Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.⁶ Een jaar later kwamen, in gestencilde vorm, drie Brabantse arrondissementen aan de beurt nl. Leuven, Brussel en Nijvel.⁷ Het reeds vermelde woord vooraf haalt de wet van 1931 aan en ziet in het geleverde werk 'een eerste

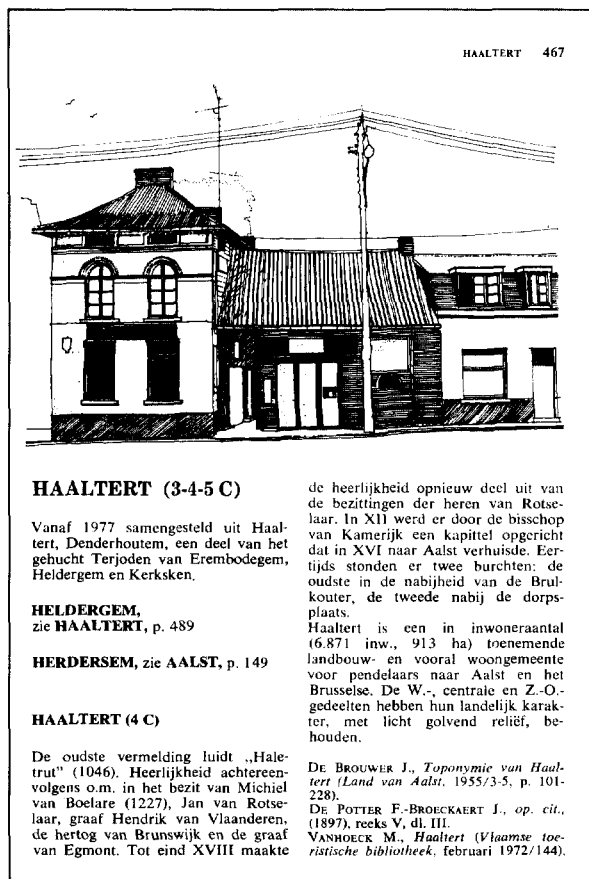
3 Demey, A.-Goedleven, E., Vijftig jaar beschermingen in Vlaanderen, *M & L*. (Monumenten en landschappen), 2 (1983/2), 14.

4 Van de Walle, R., *L'inventaire photographique du patrimoine artistique belge* (Les institutions chargées de l'inventaire en Europe. Colloque sur les inventaires Européens, Strasbourg-Bischenberg 1980. Stencil. Belgique, 15-19; Engelse tekst 20-23; Duitse 24-27).

5 Zie addendum: Wetenschappelijke inventarissen buiten reeks.

6 . . . Arrondissement Antwerpen, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 10 (1965), 45-145, ill. Inventaire sommaire des objets d'art de l'arrondissement de Liège, *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, 10 (1959), 146-246. . . . Arrondissement Tongeren, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 11 (1960), 187-309, ill.

7 *Bondige inventaris der Kunstvoorwerpen van het Arrondissement Brussel*, Brussel 1961, 215 p. stencil (ook in het Frans). *Bondige inventaris der Kunstvoorwerpen van het Arrondissement Leuven*, Brussel 1961, 216 p. stencil. *Inventaire sommaire des objets d'art de l'Arrondissement de Nivelles*, Bruxelles 1961, 191 p. stencil. In deze inventarissen, ook die genoemd in noot 6, worden achtereenvolgens de religieuze gebouwen, de burgerlijke openbare gebouwen en tenslotte de privé-architectuur behandeld. Vermeldingen van 'kunstvoorwerpen' komen na de architectuurhistorische gegevens. Deze volgorde werd aangehouden in de delen 1, 2 en 2n van de overzichtinventaris, zie addendum. De chronologische limiet van de Bondige Inventarissen lag begin 19e eeuw – behoudens voor zeer belangrijke werken –; in de overzichtinventarissen werd ze in een eerste fase verschoven naar ca. 1850 en vanaf 1976 in feite afgeschaft.

Afb. 31. Karakteristieke pagina uit de serie Inventaris van het Cultuurbezit in België. I. Architectuur. Pagina 467 uit *Bouwen door de eeuwen heen*, 3n b' Stad Antwerpen, Gent 1976 (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

stap in deze richting . . .?', voorts bestempeld als een soort van 'voorlopige lijst', met eenvoudige opsomming zonder precisering van data of plaats. Dit werk werd niet vervolledigd door consultatie van een gespecialiseerde bibliografie noch door archiefonderzoek. In deze zin beschouwen we het als een vertrekpunt.

ACHTERGRONDEN BIJ HET ONSTAAN
VAN DE HUIDIGE VORM
VAN OVERZICHTINVENTARISATIE

In het begin van de jaren zestig groeide de nationale en internationale belangstelling voor monumentenzorg (Raad van Europa, Unesco, stichting ICOMOS en Char-

ter van Venetië, 1964); het behoud en de revalorisatie van historische en artistieke ensembles werden meer en meer naar voren geschoven (Malraux-wet 1962, Aanbeveling nr. 365 van de Raad van Europa 1963, Monumentenwet in Nederland, voorstellen voor herziening van de Belgische Monumentenwet van 1931 in de jaren 1965-1966). Op de aanbeveling nr. 365 van de Raad van Europa volgde een reeks van specialistenconferenties, de z.g. 'Confrontations' die systematisch de aspecten van de ensemble-bescherming bestudeerden. De eerste ontmoeting Barcelona-Palma 1965 werd gewijd aan inventarisatieproblemen en mondde uit in de alomverstuurde 'Recommandation' of 'Aanbeveling van Palma'.

De internationale sfeer, de nodige officiële aanbevelingen en de problematische toestand van de nog vrij enge monumentenzorg in eigen land stelden het dringend karakter van een systematische inventarisatie en een hieraan te koppelen beschermingspolitiek duidelijk in het licht; op het centrale, administratieve vlak bestond duidelijk de vaste wil dit proces op gang te brengen, doch noodgedwongen met beperkte middelen.

Uit de algemene teksten kon alleszins de in feite aangezette strategie worden overgenomen, nl. het uitwerken van de overzichtinventarisatie in een eerste fase, op termijn gevolgd door de wetenschappelijke beschrijving. De eerste fase zou dan leiden naar de gewenste 'ensemble-beschermingen' waarvoor de wet van 1931 dringend diende te worden verruimd en aangepast en waarvan ook werk werd gemaakt.

Dit algemeen uitgangspunt werd het vroegere deskundigencomité, Groep 21 van het 'Repertorium van het Culturele Bezit', voorgelegd als alternatief voor het alleen maar publiceren en illustreren van de bestaande ca. 100 pag. getypte tekst betreffende de Architectuur, opgesteld midden in de jaren vijftig. Het deskundigencomité en de secretaris van de KCMU werd gevraagd de toestand kritisch te onderzoeken en alle mogelijke voorstellen te formuleren. Uit de besprekingen bleek dat alvast zou moeten worden gezocht naar een eigen, aangepaste werkwijze en publikatievorm. Ook de bondige vergelijkende studie van methode en publikaties in de naburige landen wees dit uit, omdat er eigenlijk reeds een eerste verschuiving had plaatsgevonden rondom het begrip 'monument' met de bijkomende 'ensemble'-gedachte.

Op instigatie van de heer C. Pirlot, Adviseur-Hoofd van Dienst bij het Ministerie, afgevaardigde bij de Raad van Europa, en professor R. M. Lemaire, Secretaris-Generaal van ICOMOS, werden uiteindelijk basisopties geformuleerd voor een algemene 'snel'- of overzichtinventarisatie die in de lijn lag van de aanbevolen 'inventaire de protection du patrimoine culturel européen'. Ze werden niet ugedokterd als strakke, formele richtlijnen doch eerder bedoeld als afbakening van het 'onderzoeksveld', de 'werkruimte' waarbinnen de hele operatie zou moeten verlopen binnen de kortst mogelijke tijd.

Aanvaard werd dat op pragmatische, empirische en dynamische wijze zou worden gewerkt omdat het een onbegonnen en al te tijdrovende zaak leek alle mogelijke problemen van tevoren te voorzien van een passende, voorgeschreven 'aanpak' en 'oplossing'. Daarom zou 'proefondervindelijk' te werk worden gegaan met het bepaalde basisstramien en de mogelijkheid bij te sturen waar nodig. De basisopties werden als volgt geformuleerd:

- 1 Accent zou liggen op de architectuurinventarisatie met aandacht voor historische en artistieke ensembles, met oog voor de 'verbindende' en 'meest representatieve' architectura minor. Voor de steden en dorpen zou dit voornamelijk neerkomen op de studie van gevels en volumes als componenten van de straatwanden, die in feite de open ruimten van straten en pleinen afbakenen en aldus behoren tot het meest openbare kunstbezit. Voor geïsoleerde gebouwen als belangrijke hoeven en kastelen zou uiteraard aandacht worden geschonken aan ligging, onderdelen en omgeving.
- 2 De te bestuderen topografische eenheid zou het arrondissement blijven als 'vatbaar', 'overzichtelijk' onderdeel van de negen Belgische provincies die in het totaal veertig arrondissementen tellen.
- 3 De chronologische limiet voor opname werd vastgelegd op ca. 1850, refererend naar het veilige voorbeeld van naburige landen en de traditionele kunstgeschiedenis met de noodzakelijke 100 jaar afstand voor een juiste evaluatie en objectieve studie.
- 4 Als hoofdregels voor de werkwijze werden aangegeven:
 - 4.1 Systematisch onderzoek en analyse van de gebouwen in situ, zo mogelijk na raadpleging van de bestaande, aanwijzende literatuur.

4.2 Aanvullend summier onderzoek van iconografische en literaire bronnen om het gebouw – of ensemble – beter te situeren in zijn 'historische' en 'gegroeide', 'stedenbouwkundige' context.

4.3 Archiefonderzoek werd uitgesloten omwille van zijn tijdrovend karakter en zou pas aan bod komen in de tweede fase van de wetenschappelijke beschrijving.

- 5 Het inventariswerk zou moeten uitmonden in een reeks van publikaties, te verschijnen in de beide landstalen in één deel per arrondissement. De publikatievorm zou aansluiten bij buitenlandse voorbeelden wat de boekvorm en het formaat betreft; bijzondere aandacht zou gaan naar talrijke illustraties in de tekst met zwart-wit foto's, aangevuld met kleurplaten met verwijzing naar karakteristieke bouwmaterialen en vormen en 'couleur locale'. Beschikbare plattegronden en doorsneden van interessante gebouwen voorzien van chronologische arceringen zouden de bouwgeschiedenis aangeven. Gemeente- en arrondissementkaarten met een systeem van symbolen en kleuren zouden de diversiteit en concentraties van functies en 'stijlen' verduidelijken en de 'ensembles' lokaliseren. Aan de uiterlijke vorm van de publikatie zou aldus, en wellicht terecht, uiterste zorg worden besteed om het geheel 'aantrekkelijk', 'leerrijk' en 'belangstelling kwekend' te maken. Hierbij werd duidelijk gespeculeerd op de mogelijkheden van de afbeelding, het 'prentje' of het 'afzonderlijke beeld' als noodzakelijke schakel in het proces van het 'leren zien', 'opnieuw ontdekken', naar waarde schatten of herwaarderen. De publikatie zou hierdoor een soort van eerste stap naar bescherming vormen en in feite neerkomen op de meest vereenvoudigde vorm van conservering.
- 6 Overeengekomen werd deze basisprincipes uit te werken onder leiding van prof. R. M. Lemaire in de twee 'test-arrondissementen' Leuven en Nijvel, resp. behorend tot het Nederlands- en Franstalig grondgebied en waarvoor al een eerste werk werd geleverd door de KCM. met de gestencilde uitgave van 1961.⁸ De 'werkgroep' zou tweetalig zijn.

8 Een vergelijking van het aantal pagina's voor de kleine en middelgrote steden in de gestencilde uitgave van 1961 met deze in de overzichtinventaris (1969-1971) kan wel enigszins interessant zijn; een verdere analyse van de aard der opgetekende gebouwen

OVERZICHTINVENTARISATIE:
EXPERIMENTELE FASE (1966-1972)

Materiële middelen waren bijzonder beperkt wat uitgaven voor personeel en allerlei praktische aspecten betreft. Het kleine team van eerst twee, later vier à vijf half-time wetenschappelijke medewerkers leek al een hele luxe vergeleken bij het vrijwilligerswerk van de commissieleden. Een vaste fotograaf en tekenaar hoorden er niet bij. Personen met deze kundigheden werden alleen 'sporadisch' en 'occasioneel' ingeschakeld voor de publikatie, terwijl ook beroep gedaan werd op de medewerking van allerlei aanverwante instellingen. Veel literatuur in verband met bouwwerken in privé bezit was er niet voorhanden, lokale tijdschriften en verenigingen waren toen nog niet zo talrijk.

Gaandeweg leek het terrein meer op een braakliggend veld dan vermoed, zodat allereerst moest worden gewerkt aan het opbouwen van chronologieën en eerste typologieën. Ook ontstonden problemen in verband met de terminologie zowel in het Frans als in het Nederlands. Zij zouden vanaf het tweede deel Nijvel worden verduidelijkt in een beperkt, geïllustreerd Lexicon.⁹ Bij de publikatie van het arrondissement Leuven die eigenlijk had kunnen plaatsvinden in 1969, maar om administratieve redenen werd uitgesteld tot 1971, werden de doelstellingen en de begrenzingen van het werk zo duidelijk mogelijk omschreven, waarbij de drievoudige opzet extra werd onderstreept. Deze vorm van overzichtinventarisatie wou immers in de eerste plaats een werkinstrument worden voor monumentenzorg, vooral voor de plaatselijke en centrale overheid en alle betrokken ministeriële diensten en commissies. Voor een ruimer publiek werd het boek gedacht als

zou nog sprekender zijn, zeker indien getoetst aan het aantal items die wellicht nu zouden worden toegevoegd voor een noodzakelijke nieuwe uitgave (ook dient rekening gehouden met de inmiddels gesloopte panden).

steden	stencil	gedrukte overzichtinventaris
	1961	(1969-1971)
Aarschot	2 p.	10 p., 7 ill. — ingekleurde gemeentekaart
Diest	30 p.	43 p., 22 ill., 2 kleurenplaten + ingekleurde gemeentekaart
Leuven	38 p.	79 p., 47 ill., 2 kleurenplaten + ingekleurde gemeentekaart
Tienen	14 p.	37 p., 27 ill., + ingekleurde gemeentekaart
Zoutleeuw	3 p.	11 p., 6 ill. + ingekleurde gemeentekaart.

geïllustreerde gids voor de streek die voornamelijk informatie zou geven, belangstelling zou opwekken en een soort van 'spontane' bescherming in de hand zou werken. Voor meer geïnteresseerden, studenten en vorsers zou het een aanzet kunnen betekenen voor verder werenschappelijk onderzoek.

Wat betreft het interieuronderzoek en de opname van het meubilair – voornamelijk als van 'kerkmeubilair' opgevat – werden alleen de voornaamste, normaal zichtbare kunstschaten opgetekend die de aandacht van een gewoon bezoeker verdienen. Dit vloeit logisch voort uit de basisoptie – architectuuronderzoek – maar ook uit het bijkomende feit dat het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in 1967 de inventarisopdracht voor het kerkmeubilair toegewezen kreeg.¹⁰

Relevant zijn wellicht de discussies rondom de titel van het werk, die in 1969 ontstonden na de splitsing van de Ministeries van Cultuur. Voor de Franse uitgave werd dit *Le patrimoine monumental de la Belgique*. In het Nederlands luidt het: *Inventaris van het cultuurbezit I Architectuur* (hopend op aanvulling in verband met roerend goed b.v.). Hierbij werd dan nog de 'populaire' titel 'Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen' gevoegd, met de bedoeling resoluut over te stappen van het te enge 'monument'-begrip naar het ruimere 'Bouwkundig Erfgoed' met verwijzing naar de 'geleidelijk gegroeide', gebouwde omgeving.

De uitgave van Leuven werd verzorgd door een privé-firma die voor de distributie in de privé-sector zou zorgen, de verspreiding in de 'openbare' sector zou worden verzekerd door de Ministeries. De oplage telde 3.500 exemplaren in het Nederlands en evenveel in het Frans, wat toen enorm leek.

Een echte evaluatie werd bemoeilijkt door de

- 9 Het lexicon werd later aangepast en aangevuld:
- in functie van nieuw ingebrachte gebouwen, specifieke inplantingen. . . zoals voor de arbeidershuisvesting b.v. (deel 4n)
 - in functie van specifieke elementen van de regionale architectuur, zoals vakwerkbouw in het arrondissement Hasselt-Sint-Truiden (deel 6n), venstervormen e.a. in het arrondissement Veurne (deel 8n).
- 10 Deze officiële opdracht van 1967 zou leiden tot de publikatie van de reeks 'Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen'. Het onderzoek startte in 1971 en de publikatie per kanton (onderdeel van een arrondissement, in het totaal 222 voor België) begon vanaf 1972, in de vorm van niet geïllustreerde brochures met een beperkte oplage van ca. 500 exemplaren. In 1980 waren 133 kantons gepubliceerd, telkens uitsluitend in de taal van de regio.

groeïende culturele autonomie, de splitsing van de Ministeries en van de KCML in twee autonome secties (eind 1968). Door de Nederlandstalige sectie werd begin 1972 een lijst van dringend te beschermen monumenten en 'ensembles' bezorgd, echter zonder tastbaar resultaat, ook al omdat de aanpassing van de nationale wetgeving werd uitgesteld. Tijdens de eerste zitting van het Comité voor Monumenten en Landschappen bij de Raad van Europa, einde 1971, werd de publicatie door de pas verkozen voorzitter de heer C. Pirlot voorgesteld als 'eigen' interpretatie van de aanbeveling van Palma (1965); vooral de 'ruime' verspreiding en belangstelling opwekkende functie van de 'rijk geïllustreerde, aantrekkelijke' publicatie werden door de aanwezigen geapprecieerd.

In juni 1972 werd bij Koninklijk Besluit de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg opgericht, en dit uitsluitend voor het Vlaamse Landsgedeelte en binnen de administratieve structuur van dit Cultuurministerie. Onder andere opdrachten vermeldt art. 3.4 van dit besluit de publicatie van inventarissen en wetenschappelijke bijdragen in verband met Monumenten- en Landschapszorg. De bepaling van 'inventaris' werd gegeven onder art. 1 als 'wetenschappelijke beschrijving van de monumenten en de erbij horende kunstwerken en kunstvoorwerpen'.

Binnen de pas opgerichte Rijksdienst werd de systematische inventarisatie vrijwel stopgezet; alleen in het sinds 1971 tot halverwege 1972 aangevatte arrondissement Halle-Vilvoorde kon 'druppelsgewijs' en 'deeltijds' worden verder gewerkt in de loop van 1973 en met enige versnelling tijdens het Europees Monumentenjaar 1975.

In Wallonië werd het werk gewoon voortgezet met een iets verruimd team van wetenschappelijk medewerkers en een voorgenomen publikatieritme van één arrondissement per jaar.¹¹ De publicatie geschiedde voortaan alleen in de taal van de regio.

11 Zie lijst der verschenen delen in het addendum. Over de toestand van de inventarisatie in Wallonië verscheen een bondig verslag: Genicot, L. F. G., *L'inventaire du Patrimoine Monumental (IPM)*. Communauté française de Belgique. (Les Institutions chargées de l'inventaire en Europe. Colloque sur les inventaires européens, Strasbourg-Bischenberg 1980, stencil, Belgique 1-3; Engelse tekst 4-6). Gelijklopende tekst voor de overzichtinventarisatie in Vlaanderen: Van Aerschot-van Haeverbeeck S., ibidem, Franse tekst 10-14).

OVERZICHTINVENTARISATIE:
NIEUWE START VANAF 1975

Tijdens het Monumentenjaar 1975 bracht het Ministerie van Cultuur (N) een soort van 'zelf-inventarisatie' op gang en verspreidde hiertoe massa's M'75-steekkaarten – helaas al te summier opgevat – onder de bevolking, inmiddels talrijker geworden 'historische' kringen, opkomende milieuorganisaties enz. Deze campagne leverde een enorme oogst aan informatie op die het analyseren waard was; hier kwam immers te voorschijn wat de bevolking – of althans een meer 'geïnteresseerd' deel ervan –, als 'monument' en 'behoudenswaard' beschouwde. De verruiming van het begrip monument, de aandacht voor 'lokale en socio-culturele waarden' kwamen hier terdege tot uiting. Ook werd aandacht besteed aan b.v. oorlogsmonumenten, grafmonumenten, mijlpalen, zeer kleine wegkappelletjes, wegwijzers enz.

Literaard vroeg de verzamelde informatie om een zekere verwerking en vergelijking, aanvulling en systematische uitbouw om te komen tot grondige evaluatie voor juridische bescherming. In juni 1975 werd hiertoe binnen de Rijksdienst een werkgroep inventarisatie opgericht, samengesteld uit 15 à 20 voornamelijk pas afgestudeerde archeologen, kunsthistorici, historici, van wie verwacht werd dat ze meteen aan de slag zouden gaan en het hele Vlaamse land zouden afwerken in de volgende vijf jaar. Uiteraard waren hieraan een aantal praktische en andere problemen verbonden als samenstelling van werkgroepen, 'versnelde opleiding', werkwijze, programma enz. Met vroegere principes als 'empirische en dynamische werkwijze' in het achterhoofd werden basisopties opgesteld en voorgelegd aan het Cultuurministerie, de KCML. De basisopties zijn:

- 1 In grote lijnen zouden de uitgangspunten van de 'experimentele' overzichtsinventarisatie worden behouden, doch met de nodige correcties gezien de evolutie van de monumentenzorg en de werking binnen de Rijksdienst.
- 2 Sterk naar voren geschoven werd het doel 'werkinstrument voor monumentenzorg', vooral wat de noodzakelijke beschermingen betrof. In het kader van de voorbereidingen en werkzaamheden rondom het decreet van 3 maart 1976 (de aanpassing van de

- monumentenwet van 1931, alleen geldig voor het Vlaamse land) leek het inderdaad noodzakelijk systematisch basismateriaal te verzamelen dat in een tweede stadium zou worden geëvalueerd en aansluitend voorgesteld voor officiële bescherming als monument of stads- of dorpsgezicht. Op deze manier kwam de inventarisatie in een soort van meer 'geëngageerde' fase waardoor ze uiteraard verder kwam te staan van de louter 'wetenschappelijke' methode zoals b.v. in Frankrijk wordt gevolgd.
- 3 De verruiming van het begrip 'monument', het inbrengen van stads- en dorpsgezichten, waarvoor waarden als 'artistieke, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieel-archeologische en socioculturele' werden ingelast in het decreet, hadden uiteraard tot gevolg dat de inventarisatie diende te worden verruimd tot de globale gebouwde omgeving in naar historische groei . . . ; en dus met inbegrip van oudere doorsneebebauwing, arbeidershuisvesting, fabrieksbouw enz. diende te worden beschouwd als integrerend deel van het bouwkundig erfgoed. Rekening houdend met de mogelijk geworden ensemble-bescherming diende daarom ook de onmiddellijke en ruimere omgeving beter genoteerd en gekarakteriseerd te worden. Tegelijk viel ook de aangevochten chronologische limiet van 1850 weg met alle gevolgen – en problemen – van dien voor de 19e- en 20e-eeuwse architectuur. In de praktijk kan niet worden belet dat doorgaans een haast vanzelfsprekende nieuwe begrenzing zou optreden ca. 1940, hoewel die geenszins de opname van markante, recentere gebouwen in de weg stond voor zover ze kwalitatief, representatief of bepalend schenen te zijn voor de evolutie van de architectuur en/of stedenbouw ten lande.
 - 4 Programma. De volgorde van onderzoek voor de diverse arrondissementen werd besproken met de inspecteurs van de Rijksdienst en de KCML-leden, rekening houdend met prioriteiten voor dringende beschermingen. Daarom werd ook besloten een aparte werkgroep op te richten voor de steden Antwerpen en Gent met de bedoeling deze historische nederzettingen te bestuderen en te publiceren volgens hun belangrijkste groeifasen, middeleeuwse kern, 16e-eeuwse stadsuitbreiding, 19e- en 20e-eeuwse ontwikkeling.
 - 5 Het beoogde doel bleef uiteraard de algemene belangstelling opwekkende werking en de noodzakelijke informatie bij de uit te werken beschermingsprocedure met hun ingebouwd z.g. 'openbaar onderzoek' of administratieve bewoording voor een wettelijk georganiseerd participatief proces. Eén van de hoofdpunten 'inventarisatie/publikatie' werd aldus behouden en extra gebruikt voor het opwekken van belangstelling wat ook met zich meebracht dat het aantal illustraties werd verhoogd en elk boekdeel voorzien werd van een fotorepertorium met mini-afbeelding van elk opgenomen gebouw.
 - 6 Het opgeworpen probleem inventarisatie/documentatie met inbegrip van latere automatisering ten dienste van monumentenzorg, architectuurgeschiedenis enz. werd in 1975 weggewuifd met hoofdzakelijk financiële argumenten. Uiteraard blijft de zo ruim mogelijk gedocumenteerde publikatie de meest directe en toegankelijke informatiebron voor particulieren en diverse overheden.
 - 7 Logischerwijze werd getracht enige coördinatie op gang te brengen met de bestaande Diensten van het Kunstpatrimonium bij vier van de Vlaamse provincies en de betrokken stedelijke en nationale diensten. Grosso modo kwam het hierop neer dat wetenschappelijke studies en monografieën zouden worden uitgevoerd door de Provinciale Diensten van het Kunstpatrimonium terwijl de overzichtsinventarisatie zou worden overgelaten aan de Rijksdienst omwille van de eenvormigheid, het operationele karakter voor de bescherming enz. Uitwisseling van informatie zou uiteraard worden verzekerd. De KCML zou blijven fungeren als adviesorgaan en dan vooral op het vlak van persoonlijke contacten met commissieleden die zouden worden geraadpleegd over specifieke, wetenschappelijke problemen in eigen streek of om advies gevraagd voor de inleidende teksten. Met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium waren er uiteraard geen problemen gezien de inventarisatie-opdracht van 1967; voor de later uit te werken monografieën zou het onderwerp worden bepaald in overleg met alle betrokken instellingen. Met beginnende Stedelijke Diensten voor Monumentenzorg werd eveneens contact opgenomen om diverse vormen van samenwerking te bespreken die dan ook zoals voor Ant-

Afb. 32. De Handelsbeurs te Antwerpen, 1868-1872, van Josef Schadde. Het ondergedeelte is een kopie van de beurs van 1531 met erboven een ijzeren kap. Uit: *Bouwen door de eeuwen heen*, 3n b Stad Antwerpen, Gent 1976 (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

werpen in de beste sfeer verliepen, met toespelen van gegevens, inbrengen van interessante invalshoeken en beschouwingen.

- 8 Concrete werkwijze. Zoals vermeld werden de basisopties van de 'experimentele' overzichtinventarisatie behouden, maar ook enigszins aangepast.

Onderzoek

- 8.1 Het systematische *bezoek en analyse in situ* werd wel iets complexer, gezien de verruiming van de opzet; ook hier diende geleidelijk getimmerd aan een zienswijze en opvatting met oog voor de nodige nuances. Het optekenen van gebouwen om ze aldus tot de potentiële rang van bouw-

kundig erfgoed te verheffen is uiteraard een delicate zaak die een zekere ervaring vraagt en hoofdzakelijk 'al doende' wordt geleerd. Gepleit werd voor een maximale opname – ook fotografisch – die eventueel naderhand zou worden uitgedund voor de publicatie, d.w.z. bij de evaluatie van het geheel van het verzamelde materiaal. Een absoluut, algemeen geldend systeem van criteria – al dan niet omgezet in puntensysteem – werd niet ingevoerd omdat het een al te theoretisch model bleek te zijn, los van de variërende, plaatselijke realiteit en 'kwaliteit'. Basiswaarden werden wel in acht genomen (cf. het decreet); classificaties volgens typologieën voor gebouwen of architectonische onderdelen konden geleidelijk worden gehaald uit de veelvuldigheid van de aangetroffen voorbeelden of hun zeldzaamheid.

- 8.2 In het hele proces van optekening ter plaatse tot uiteindelijke publicatie werd ook een meer uitgebreid *onderzoek van literaire en gepubliceerde iconografische bronnen* ingevoerd. Via de mogelijke contactpersonen van de M'75-steekkaarten – indien beschikbaar – kon het onderzoek worden aangevuld met lokale, al dan niet verspreide gegevens en ook belangrijke *mondelijke bronnen* (soms ook al in situ opgetekend tijdens de contacten met bewoner of eigenaar).

- 8.3 Met het verleggen van de chronologische limiet kwamen ook de problemen aan bod van de nog weinig bestudeerde 19e- en 20e-eeuwse architectuur, de kust-architectuur, de wederopbouw (na de Eerste Wereldoorlog). Hiervoor diende uiteraard een zekere vorm van *Archiefonderzoek* te worden gedaan. Geclasseerde bouwaanvragen, rooilijnplannen, kadastrtekeningen, mutatieregisters, divers kaartenmateriaal enz. brachten een zeker inzicht – zij het nog soms vrij ruw en schematisch – in de evolutie van de bouwvormen en de gebouwde omgeving. Vanzelfsprekend was het gemakkelijker een dergelijk onderzoek te verrichten in de steden waar meer zorg werd gedragen voor het archief en de reglementering op de bouwaanvragen veel ouder was, zoals het zeer vroege jaar 1695 voor Gent b.v. Voor de doorsnee-steden ligt dat ca. 1800-1820.

Deze verzamelde 'stedelijke' gegevens werden ook enigszins als 'toonaangevend' en 'interpreteerbaar' beschouwd voor de nabije omgeving. Deze eerste archiefgegevens en -aanduidingen betreffende bestaande 19e- en 20e-eeuwse gebouwen schijnen impulsen te hebben gegeven voor de wetenschappelijke studie van de meer recente architectuur, wat uiteindelijk behoorde tot de drievoudige opzet.

De gebouwenbeschrijvingen werden enigszins gesystematiseerd in een bepaalde volgorde (cf. steekkaarten) met aandacht voor type, materialen, architectonische compositie en onderdelen, sporen van een vroegere toestand of kern, afleesbare verbouwingen enz. en dit voornamelijk om de mogelijke 'organische groei' van het gebouw aan te tonen en het 'collage-effect' in de steden extra te belichten. Gedateerde elementen werden zoals vroeger extra kritisch en zorgvuldig behandeld als vergelijkingsmateriaal. De ingebouwde beperkingen van de overzichtinventaris werden waar mogelijk – en dus niet systematisch – overschreden wat het interieuronderzoek betreft. Gepubliceerde elementen werden meestal gecontroleerd, toevallig 'ontdekte' zorgvuldig opgetekend. Vanzelfsprekend zijn dergelijke 'toevallige' ontdekkingen gemakkelijker en frequenter in de meer 'open' landelijke omgeving en samenleving dan in de stedelijke. Voor industriële architectuur werd een onderzoek van structuur en bedrijf vrijwel onontbeerlijk. Op aanvraag van de KCML werd ook meer aandacht besteed aan de onmiddellijke omgeving, wat geen al te grote moeilijkheden opleverde voor hoeven b.v. maar wel complexer werd voor historische parken en tuinen die later apart zouden moeten worden bestudeerd (de landschapinventarisatie is uiteraard nog een ander probleem). Voor het kerkmeubilair werd het vroegere beknopte aanwijzend systeem behouden, nu meestal refererend naar de inmiddels gepubliceerde delen van het fotorepertorium van het Koninklijk Instituut van het Kunstrapatrimonium. De orgelinventarisatie neemt sinds ca. 1970 een aparte plaats in en wordt nu ook binnen de Rijksdienst uitgevoerd en gepubliceerd.¹²

Publikatie

De verruimde opname van het bouwkundige erfgoed en het meer uitgediepte onderzoek hebben uiteraard hun invloed op de publikatie en haar omvang. Sinds 1976 werden de religieuze en openbare gebouwen, voorheen gepresenteerd bij het begin van de gemeente, onder het eigenlijke adres ondergebracht om zodoende de mogelijke ensemblevorming en de band met de omgeving beter te kunnen belichten. Sinds 1976 werden systematisch meer uitgewerkte straatnotities ingelast met historische, stedenbouwkundige en architectonische aspecten; gelijkaardige inleidingen kwamen ook bij wijken en gemeenten waar de aandacht voornamelijk ging naar de nederzettingenpatronen en hun evolutie. Tenslotte werden algemene inleidingen gegeven waarin geografische en historische achtergronden in relatie met de gebouwde omgeving werden geschetst samen met een eerste synthese na beëindigd onderzoek over de evolutie van het bouwkundig erfgoed. Voor de steden kon deze chronologisch en 'stilistisch' worden opgevat, voor de arrondissementen eerder typologisch en chronologisch. Zoals reeds vermeld werd ook het illustratiemateriaal uitgebreid onder meer met tekeningen, architectuurdetails, situatieschetsen enz. Het fotoregister tenslotte werd in Vlaanderen ingevoerd vanaf 1976 (1979 voor Wallonië). Sinds 1979 werden ook Engelse samenvattingen van de inleidende teksten gevoegd bij de diverse registers achteraan.

STATUS QUO EN VERDERE BESCHOUWINGEN

Momenteel is bijna de helft van het Vlaamse land met Brussel-Hoofdstad geïnventariseerd volgens de beschreven methode. Met Wallonië staat het nagenoeg even ver. De publikatie en volledige distributie werd sinds 1975 toevertrouwd aan een privé drukkerij-uitgeverij: de oplage voor het Vlaamse land schommelt tussen 8.000 à 9.000 exemplaren waarvan de Staat er

12 *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*. Potvlieghe, Gh., Deel I, Provincie Oost-Vlaanderen, Brussel 1974. Fauconnier, A.-Roose, P., Deel IIa- Provincie Brabant. Arrondissement Halle-Vilvoorde, Brussel, 1975. Id., Deel IIb. Provincie Brabant. Arrondissement Leuven, Brussel 1977. Id., Deel IIIa. Provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen, Brussel 1983.

vroeger verplicht 500 afnam (cijfer dat steeds meer daalt rekening houdend met de beschikbare kredieten).

Momenteel zijn er voor Vlaanderen: 8 nummers en 16 delen; een Nederlandstalig deel voor het Brabantse (Franstalige) arrondissement Nijvel; een urgentie-inventaris voor Brussel, opgesteld door het St. Lukas-archief (Brussel).

Voor Wallonië zijn er 8 nummers en 11 delen en een Franstalig deel voor het Brabantse (Nederlandstalige) arrondissement Leuven.

Voor Vlaanderen betekent dit een bestand van ca. 27.000 gepubliceerde items, een duizendtal in druk voor het in het najaar van 1983 te verschijnen nummer 99, gewijd aan Mechelen, historische binnenstad, en een aangroeiend aantal opgetekende items voor de publikaties van 1984 e.v. In optimale omstandigheden zouden onderzoek en publikatie kunnen worden afgerond tussen 1990 en 1995. De verdere uitwerking stuit op de volgende problemen:

- inventarisatie/bescherming: Hier veroorzaakt de administratieve follow-up soms moeilijkheden en vertragingen, terwijl verder dient te worden gewerkt aan het opvoeren van het aantal te beschermen monumenten, stads- en dorpsgezichten. De verruimde inventarisatie leverde uiteraard een enorm aantal, zeer gedifferentieerde gegevens op.¹³
- inventarisatie/documentatie: Tot nog toe wordt de bijeengebrachte documentatie bewaard in de provinciale RMLZ-directies te Antwerpen, Brugge, Gent, Leuven en Sint-Truiden. Zij wordt ter plaatse geraadpleegd door studenten, vorsers, geïnteresseerden. Een centraal documentatiecentrum zou echter moeten worden opgezet ten behoeve van algemene monumentenzorgproblemen, maar daar is men blijkbaar nog niet aan toe.
- Het bijeengebrachte en aangroeiende inventarisatiemateriaal zou op verschillende niveaus kunnen worden verwerkt, in de eerste plaats naar een ruimer publiek toe, met expliciete verruiming van de *opzet belangstelling te wekken*. Hierbij kan worden gedacht aan verdere uitbreiding van *tentoonstellingen* zoals die sinds 1979 worden georganiseerd naar aanleiding van de publikatie van een inventarisdeel. Tot dusver

ging het hoofdzakelijk om een fotografisch overzicht van het bouwkundig erfgoed in het behandelde gebied dat dan ook in elk van de betrokken gemeenten werd overgebracht – hiertoe ietwat aangepast – met de nodige begeleide bezoeken voor scholen en geïnteresseerde groepen. Van november 1982 tot januari 1983 werd een thematentoonstelling ‘Van Winkelen en Puien’ te Gent gehouden aan de hand van bestaande voorbeelden uit het Gentse en archiefstukken voor belangrijke, verdwenen elementen.

Hiernaast worden op het ogenblik populariserende vouwbladen voorbereid en mogelijk ook ‘kijkboeken’ die deelaspecten van de monumentenzorg en -beleving zouden belichten. Ook zouden de gegevens beter kunnen worden ingepast in het kader van het z.g. ‘cultureel toerisme’. Als eerste experiment op dit gebied werden een stadswandeling door Veurne en een fietsroute ‘Bouwkundig Erfgoed’ uitgewerkt in samenwerking met het nu tot het Cultuurministerie horend Commissariaat Generaal voor Toerisme, naar aanleiding van de publikatie en officiële presentatie van de inventaris van het arrondissement Veurne (mei 1981). Op langere termijn, wanneer voldoende uniforme basisgegevens voorhanden zullen zijn wordt in dit verband wel gedacht aan een geïllustreerd ‘Kunstreisboek voor Vlaanderen’.

Van een wetenschappelijke verwerking van het materiaal, binnen de dienst zelf, is voorlopig geen sprake gezien het nijpend gebrek aan middelen en personeel. Momenteel wordt voornamelijk het onderzoek ‘buitenshuis’ gestimuleerd door het materiaal ter beschikking te stellen voor eindverhandelingen aan de universiteiten, architectuurscholen enz. of artikelen voor tijdschriften waaronder het eigen *Monumenten en Landschappen*. Dit betekent geenszins dat niet zou worden nagedacht over verschillende mogelijkheden en vormen voor wetenschappelijke uitbreiding, de verruiming naar een ‘globale inventarisatie’ met inbegrip van het onroerend goed bij bestemming en het roerend goed; voor het laatste zal het probleem vanzelfsprekend rijzen na goedkeuring van het decreet van 17 november 1982 op de bescherming van het roerend kunstbezit.

13 Demey, A.-Goedleven, F., Vijftig jaar beschermingen in Vlaanderen (*M & L*, 2 nr. 2 (1983), 18-19).

Vooralsnog lijkt het het belangrijkste het *huidige onderzoek en de publikatie voort te zetten* om deze eerste, systematische reeks voor Vlaanderen en België te voltooien. Dit zal het beste gebeuren met het nodige respect voor de basisopties maar ook met de vereiste soepelheid tegenover intrinsieke en extrinsieke problemen, zoals tot dusver steeds werd gedaan.

Daarnaast zal eraan moeten worden gewerkt om een soort van 'permanente-inventarisatie'-opvatting te laten doordringen, waardoor men ervan uitgaat dat dit werk nooit 'af' is en uiteraard regelmatig dient te worden verfijnd, aangevuld, aangepast voor betere 'herziene uitgaven' die op geregelde tijdstippen zouden moeten verschijnen. Dit vloeit uiteraard voort uit de opvatting van inventarisatie als een dynamisch proces waarin steeds maar vragen opkomen, niet het minst omtrent de inventarisatie zelf: waartoe al dit werk eigenlijk dient en voor wie dat zo nodig hoeft, hoe het het best kan worden 'gebruikt' en 'ingeschakeld' in de strijd om een historisch bewust en waardig leefmilieu. Op het wetenschappelijke vlak dragen inventarisatieproces en -publikatie ook wel bij tot het aanscherpen van de kritische zin met betrekking tot de theorievorming over architectuur en evolutie van de gebouwde omgeving. Ook worden de perspectieven van de traditionele architectuurgeschiedenis hierdoor verruimd; talrijke aspecten zouden na afloop van deze 'eerste ronde' ter discussie kunnen worden gesteld, andere worden gerelativeerd of genuanceerd.

Het is vanzelfsprekend dat in deze complexe overzichtinventarisatie twee zaken bijzonder dodelijk zouden kunnen zijn: enerzijds de loutere, fragmentarische improvisatie die elke vorm van continuïteit zou negeren en anderzijds de administratieve routine die het geheel zou herleiden tot een 'systeem' en dat systeem dan verder zou uitbouwen óm het systeem. Hiermee zou elke contact met de realiteit verloren gaan en het geheel worden afgesneden van de gebouwde omgeving en de actuele belevingswaarde van het historische patrimonium, die beide het onderwerp vormen van dit 'permanente onderzoek'.

ADDENDUM

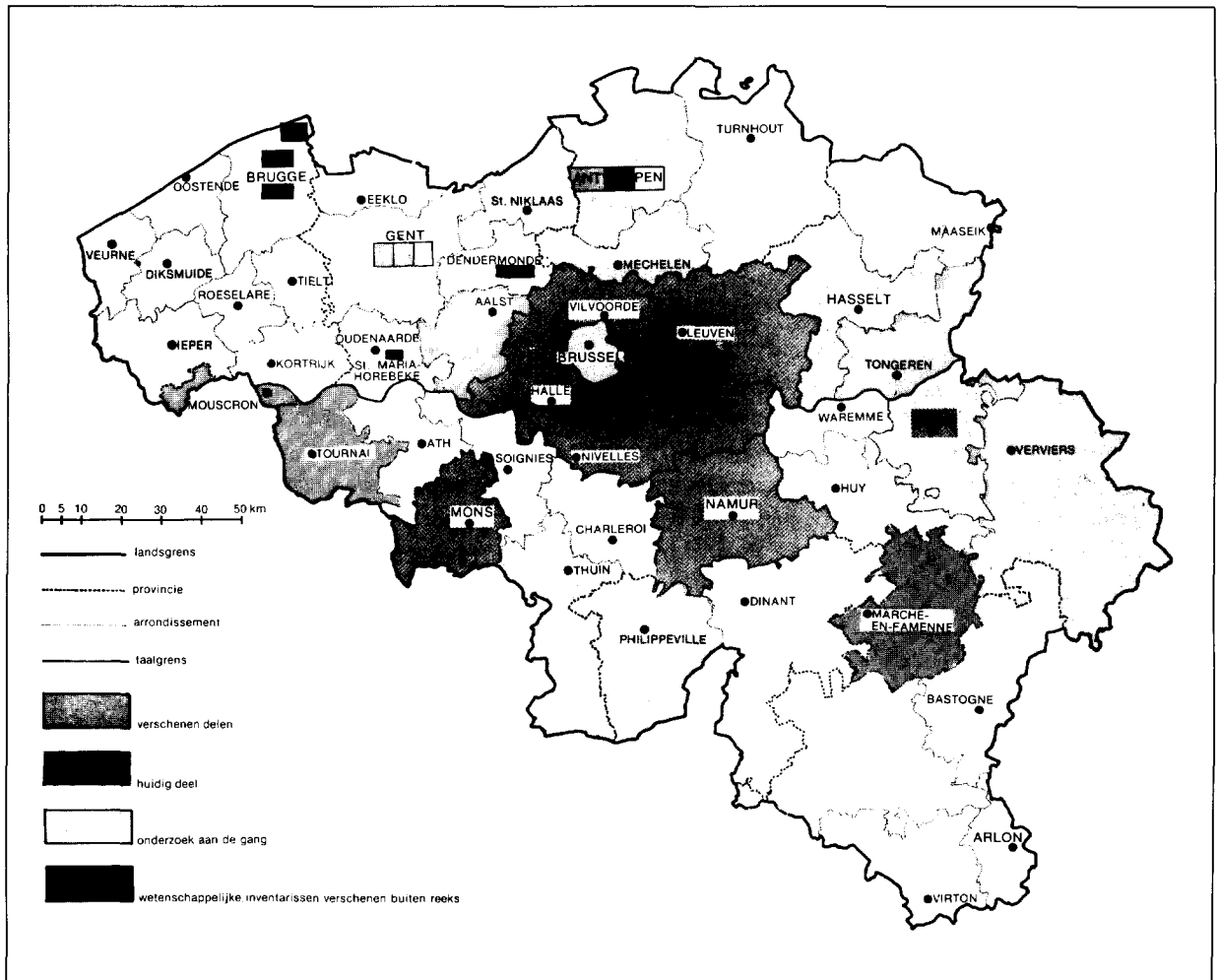
Inventaris van het cultuurbezit in België. 1. Architectuur

Verschenen delen

1. Provincie Brabant. Arrondissement Leuven, 1971.
 2. Provincie Brabant. Arrondissement Nijvel, 1973.
 - 2n. Provincie Brabant. Arrondissement Halle-Vilvoorde, 1975.
 - 3n a. Provincie Antwerpen. Stad Antwerpen. Stadsdeelte binnen de middeleeuwse vesten, 1976.
 - 3n b. Provincie Antwerpen. Stad Antwerpen. De 16e-eeuwse stadsuitbreiding, 1979.
 - 4n a. Provincie Oost-Vlaanderen. Stad Gent. De Kuip van Gent, 1976.
 - 4n b. Provincie Oost-Vlaanderen, Stad Gent (deel N-O). De 16e-eeuwse stadsuitbreiding, noordelijk en oostelijk deel, 1979.
 - 4n b. Provincie Oost-Vlaanderen. Stad Gent (deel Z-W). De 16e-eeuwse stadsuitbreiding, zuidelijk en westelijk deel, 1979.
 - 4n c. Provincie Oost-Vlaanderen. Stad Gent 19e- en 20e-eeuwse stadsuitbreiding, 1983, 1 deel.
 - 4n d. Provincie Oost-Vlaanderen. Stad Gent. Fusiegemeenten, 1983, 1 deel.
 - 5n. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Aalst, 1978, 2 delen.
 - 6n. Provincie Limburg. Arrondissement Hasselt, 1981, 2 delen.
 - 7n. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Sint-Niklaas, 1981, 2 delen.
 - 8n. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Veurne, 1982, 1 deel.
- Bouwen door de eeuwen heen. Brussel-Hoofdstad. Urgentie-inventaris, 1979.

In voorbereiding

- 9n. Provincie Antwerpen. Mechelen. Historische binnenstad, najaar 1983.
- 10n. Provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen, voorjaar 1984.
- 3n c. Provincie Antwerpen. Stad Antwerpen. 19e- en 20e-eeuwse stadsuitbreiding, najaar 1984.

Afb. 33. Overzicht van de verschenen en binnenkort te verschijnen delen van de Inventaris van het Cultuurbezit in België. I. Architectuur, zoals afgedrukt in een reclame-folder (foto Kunsthistorisch Instituut Nijmegen).

Le patrimoine monumental de la Belgique

Verschenen delen

1. Brabant. Arrondissement de Louvain, 1971.
2. Brabant. Arrondissement de Nivelles, 1973.
3. Liège. Ville de Liège, 1974.
4. Hainaut. Arrondissement de Mons, 1975.
5. Namur. Arrondissement de Namur, 1975, 2 delen.
6. Hainaut. Arrondissement de Tournai-Mouscron, 1978, 2 delen.
7. Luxembourg. Arrondissement de Marche-en-Famenne, 1979.
8. Liège. Arrondissement de Liège, 1980, 2 delen.
9. Namur. Arrondissement de Philippeville, 1982, 2 delen.

Wetenschappelijke inventarissen buiten de reeks

SUMMARY

Inventaris van het Kunstpatrimonium van de Provincie Antwerpen

I. De Sint-Gummaruskerk te Lier, 1972.

Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen

- I. Temse, 1953.
- II. Kanton Kaprijke, 1956.
- III. Sint-Niklaaskerk Gent, 1960.
- IV. Dendermonde, 1961.
- V. Sint-Baafskathedraal Gent, 1965.
- VI. Het retabel van het Lam Gods, 1965.
- VII. Kanton Sint-Maria-Horebeke (tekst), 1971.
- VIII. Kanton Sint-Maria-Horebeke (illustraties), 1971.
- IX. De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Pamele te Oudenaarde. 1. Architectuur, 1978.
- X. De Onze-Lieve-Vrouwkerk van Pamele te Oudenaarde. 2. Kunstwerken, 1979.
- XI. De Onze-Lieve-Vrouwkerk te Ninove, 1980.
- XII. Beveren, Doel-Kallo-Kieldrecht-Verrebroek, 1982.
- XIV. De Sint-Martinuskerk te Aalst. 2. Kunstwerken, bd. 1, 1980.

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen

1. Beeld van het kunstbezit, 1965.
- 2-3. De huizen te Brugge, 1968; 2e druk 1975.
4. De Zwinstreek, 1970.
5. Damme, 1971.
6. De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk, 1973.
7. De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur, 1976.
8. De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris, 1979.

The history of the *Inventory of Monuments* in Belgium goes back to 1835 when a Royal Commission on Monuments was founded. Two important dates before 1960 were 1931 when a law to preserve monuments was put into operation, though a clear order to make inventories was not yet given, and 1948 when it was decided to start an archive of photographs. In 1965-1966 the law on monuments was revised. And as a result committees were set up to formulate master plans for quick survey-inventories. International European decrees, especially the recommendation no. 365 of the Council of Europe, were a great stimulus. Architecture of before 1850 was thought of prime importance. Research in archives was put off till a later date. And the aim was to arrive at the publication of one volume per district.

It soon appeared that one was doing pioneer work, many difficulties had to be solved at the spur of the moment and even the titles of the volumes to be published, in Flemish and French, gave rise to all kinds of discussions.

In 1975 the Department of Culture decided, in order to get at more direct information, to have the population as a whole draw up their own inventories via all kinds of existing popular committees. The directives for general inventories were formulated more succinctly and the coordination of all data better organised. Literary and iconographical sources were now taken into account and architecture of the 19th and the 20th centuries was included.

Difficulties remain in the field of the protection of monuments as a result of the new inventories and in the decisions on how and where to store up all the new material that was being brought together. And scientific research still remains a goal for the future.

The article concludes with a survey of all the different volumes that have been published up to now.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

Mededelingen van de archeologische instellingen in Nederland

GELDERLAND

DODEWAARD (GEM. DODEWAARD)

De restauratie van de half in de noordelijke Waaldijk weggedoken Ned. Herv. kerk te Dodewaard gaf aanleiding tot een onderzoek naar mogelijke resten van de oorspronkelijke koorsluiting, behorende bij het nog bestaande tufstenen kerkship en dito toren. Deze koorsluiting werd opgeofferd bij de bouw van het huidige dwarspand met absis in het jaar 1840. De op zichzelf reeds zeer merkwaardige tufstenen toren is vermaard wegens de daarin vermetelde Romeinse memoriesteen met afbeelding van een ruiter. De originele steen werd in 1865 uit de toren verwijderd en naar het Rijksmuseum van

Oudheden te Leiden overgebracht. De open plek is met een replica opgevuld. Binnen de muren van het dwarspand bleek de ondergrond tot op zulk een diepte te zijn omgezet dat er van de oorspronkelijke koorfundering te weinig overgebleven was om een reconstructie mogelijk te maken.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

LIENDEN (GEM. LIENDEN)

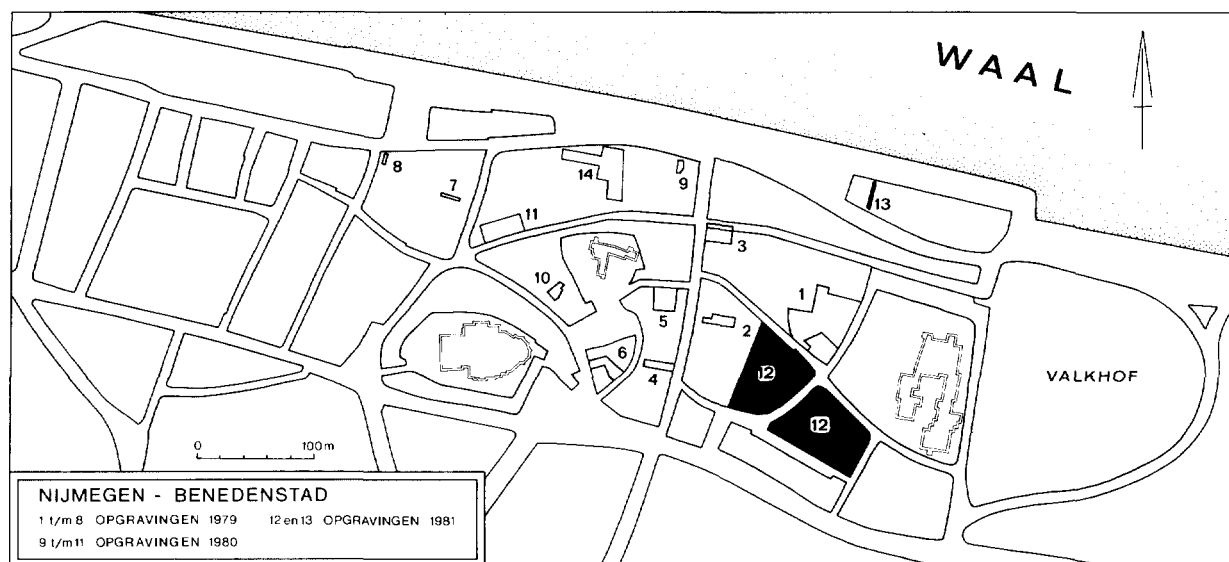
Tijdens een tweede opgraafcampagne binnen de muren der Ned. Herv. kerk te Lienden werden pogingen ondernomen nadere gegevens te verkrijgen over de tufstenen basiliek welke aan de huidige, laat-gotische vooraf is gegaan. De plattegrond van de tufstenen ker-

spelkerk kon in hoofdzaak worden vastgesteld, met uitzondering van de koorsluiting. Over de aanwezigheid van een ingebouwde tufstenen toren kon geen zekerheid worden verkregen, al bestaat hiertoe wel het vermoeden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

NIJMEGEN

Het onderzoek in de Benedenstad van Nijmegen als onderdeel van het ROB-onderzoeksproject 'Urbanisatie in het riviereengebied tijdens de Middeleeuwen' is in 1981 voortgezet met drie opgravingen (nrs. 12-14; afb. 1). Organisatie en werkwijze waren nagenoeg gelijk aan die uit de voorgaande jaren. Ook nu weer kon gerekend worden op

Afb. 1. Overzichtskartaal van de opgravingsterreinen in de Benedenstad van Nijmegen (Teekening ROB).

Afb. 2. Overzicht van het oostelijk gedeelte van opgravingsterrein 12 Hiermarkt, gezien naar het noordwesten. Links in de marge een deel van de overblijfselen van de Hof van Styrum; rechtsboven de Ridderstraat en in de marge een hoekje van de kelder van de Hof van Batenburg. De beide parallelle banen die het ganze terrein doorsnijden zijn grachten uit de Romeinse Tijd (foto ROB).

Afb. 3. De kelder van het huis de Hof van Batenburg gezien naar het noordoosten. Links de natuurstenen toog en traptreden van de oorspronkelijke ingang; rechts de bakstenen pijlers voor het secundair aangebrachte gewelf (foto ROB).

de medewerking van de in het vorige bericht (*Bulletin KNOB*, 81 (1982), 169-173) genoemde personen en instellingen.

Eiermarkt (no. 12). Van dit uitgestrekte terrein gelegen tussen de Muchterstraat/Ridderstraat (N), Platenmakersstraat en zijn verlengde (Z), Mr. Hermanstraat (W) en het Stockumstraatje (O) is het grootste gedeelte met een omvang van 0,5 ha opgegraven. De ligging van het terrein boven op de fluvioglaciale afzettingen, op de uitlopers waarvan de Nijmeegse binnenstad ligt, heeft tot gevolg dat de cultuurlaag er niet zeer dik is. Dit heeft weer tot gevolg gehad dat vele archeologische sporen door het eeuwenlang graafwerk zijn aangetast, c.q. door de recente sloop helemaal uitgewist. Ook resten van gebouwen bleken hier maar zeer pover bewaard te zijn gebleven: wel kelders, water- en beerputten, echter zo goed als niets van de bebouwing die eertijds langs bovengenoemde straten heeft gestaan. Aan de zuidzijde van het terrein bevond zich een serie huisomtrekken, die overwegend recent tot

zeer recent bleken te zijn. Op twee plaatsen werden echter resten van voorname laat-middeleeuwse stenen huizen aangetroffen (afb. 2).

Eén huis bevond zich aan de zuidzijde langs het verlengde van de Platenmakersstraat. Dit terreingedeelte vormde tot de moderne herindelingsachterterrein van de bebouwing langs de Lange Burchtstraat; in de 19e eeuw was hier de kazerne van de Marechaussee gevestigd. De overblijfselen bestonden uit de funderingsmuren van een tweedelig huis; de oostelijke helft was tot kelder verdiept. De totale aanzichtbreedte bedroeg 13 m, de diepte 7,5 m en de keldervloer lag 2,7 m onder het maaiveld. Oorspronkelijk was de kelder in de zuidoosthoek vanaf de straat toegankelijk via een uitgebouwde, schuin aflopende trap, overdekt door een tongewelfje. Vermoedelijk was er in dit stadium van de kelderbouw geen verharde vloer, noch een gewelf. Huis met kelder waren opgetrokken uit natuursteen: vooral kalksteen met een bijmenging van tufsteen en veldkeien. In een volgende fase werd een bakstenen tongewelf over de

kelder aangebracht, de oorspronkelijke toegang dichtgezet met baksteen, een nieuwe trap aan de noordzijde gebouwd en de vloer met baksteen verhard. In een derde, zeer recente fase werd tenslotte deze trap weer dichtgezet en vervangen door een trap in de oostmuur. De natuurstenen muren kenden een geringe bijmenging van andersoortig materiaal: stukken van Romeinse tegula, maar ook middeleeuwse mop, bovendien enige fragmenten beeldhouwwerk (onder meer Romeinse spolia). Deze muuropbouw refereert aan de natuurstenen muren die bij de voorgaande opgravingen elders in de Benedenstad zijn geconstateerd (zie voorgaande berichten). Hoewel direct dateerbare vondsten ontbreken, kunnen de drie bouwfases van het bouwwerk op grond van de baksteenformaten gedateerd worden in tweede helft 14e eerste helft 15e eeuw, respectievelijk tweede helft 16e-17e eeuw, en recent. De onderzochte gebouwresten kunnen toebehoord hebben aan de zogenaamde Hof van Styrum, een voorname stadshuis dat op deze plaats sedert het midden van de 16e eeuw be-

kend was (H. D. J. van Schevichaven; *Oud-Nijmegen's Straten, Markten, Pleinen, open ruimten en Wandelplaatsen*. Nijmegen 1896, 29-30).

Het tweede restant van een groot laat-middeleeuws huis bevond zich op de ZW-hoek van de Ridderstraat/Stockumstraat. Het bestond uit een grote kelder met binnenwerkse afmetingen van ca 8,5 × 8,5 m en een vloerdiepte van 3,6 m. Ook deze kelder was oorspronkelijk opgetrokken uit verschillende soorten natuursteen, waaronder veel kalksteen en tufsteen, met de langzamerhand 'normale' lichte bijmenging van Romeinse tegula en middeleeuwse mop. De kelder was in de NW-hoek toegankelijk vanuit de Ridderstraat, ook in dit geval door middel van een uitgebouwde trap waarboven een schuin aflopend tongewelfje (afb. 3). Tot deze eerste aanleg moet ook een langwerpige raam aan de zijde van de Stockumstraat gerekend worden, dat later is dichtgezet. Voorts bevonden zich in de wanden verschillende lampnissen. Ook hier ontbraken vondsten voor datering van de bouw; toch kan deze op andere gronden gesteld worden vóór het begin van de 15e eeuw. Sedertdien hebben vele verbouwingen plaatsgevonden, alle in baksteen uitgevoerd. Daarbij is een geplaveide vloer gelegd, zijn gewelven op zware pijlers gemaakt en zijn opeenvolgende toegangen en raamopeningen aangebracht c.q. weer dichtgezet. Deze grote kelder is in gebruik gebleven tot aan de recente afbraak van het bijbehorende huis. Dit laatste was wederom een voornaam laat-middeleeuws stadshuis, genaamd Hof van Batenburg en bekend sedert 1460. Betreffende de meer recente veranderingen in dit huis is tamelijk veel bekend van een grondige verbouwing in het midden van de 18e eeuw, toen het huis in bezit was van de bekende Nijmeegse familie Roukens (J. A. B. M. de Jong, 'Bij de sloping van een patriciërshuis', *Numaga* IX (1962), 153-166).

Het gehele opgravingsareaal van de Eiermarkt vormde in feite het uitgestrekte binnenterrein achter de bebouwing langs de eerder genoemde vier straten. Dit verklaart het voorkomen van meer dan 40 beerputten, verspreid over het gehele terrein met enige concentraties aan de randen. De vorm van de putten was overwegend vierkant tot rechthoekig, een derde deel was rond; het bouw materiaal was bijna steeds baksteen in uiteenlopende formaten. In enkele was de eerste vulling uit de 14e-15e eeuw nog aanwezig, bij verreweg de meeste dateerde deze uit de 17e tot 19e eeuw. Duidelijk was dat deze laatste beerputten herhaaldelijk gelegeerd zijn en dienst hebben gedaan tot aan de aanleg van de moderne riolering. Dit heeft tot gevolg gehad dat de reeks van gedateerde baksteenformaten uit beerputten (men zie *Bulletin KNOB*, 79 (1980), 55) niet voortgezet kon worden. Wel is in deze vullingen, die alle geborgen zijn, een grote reeks van gesloten vondstgroepen uit sub-recente tijd verzameld afkomstig uit één woongebied.

Van een middeleeuwse bewoning op het terrein ouder dan de eerste huizen en beerputten is aan grondsporen nauwelijks iets aangetroffen. Spaarzame vondsten duiden op een begin van de geregelde occupatie op dit geheel open binnenterrein in de 13e-14e eeuw. Enkele vondsten en grondsporen uit de Karolingische tijd zijn aangetroffen verspreid over het hele terrein. In tegenstelling hiermee zijn de sporen uit de Romeinse tijd veel talrijker. Zij vallen uiteen in twee categorieën. De jongste bestaan uit twee parallel verloopende spitsgrachten met een tussenafstand van 10,5 m hart op hart en de richting volgend van halverwege de Stockumstraat naar de Klokkenberg, d.w.z. van ZO naar NW. Aanvullend onderzoek bij rioleringswerkzaamheden in de Ridderstraat/Muchterstraat heeft aangetoond dat de grachten op de rand van de Klokkenberg naar het wes-

ten lijken af te buigen. De grachten doorsnijden oudere Romeinse sporen (1e eeuw na Chr.), bestaande uit paalkuilen, enkele greppels en afvalkuilen. Het geheel bleek echter te summier en te veel verstoord te zijn door de latere bebouwing om een nadere interpretatie mogelijk te maken.

De occupatie-geschiedenis van de Eiermarkt laat zich na de opgraving als volgt reconstrueren. Het begin valt in de 1e eeuw na Chr. met een spaarzame civiele bewoning. In de 4e eeuw volgt de militaire aanleg van twee spitsgrachten. Daarna is het gebied tot aan de 13e eeuw praktisch geheel verlaten geweest. Sedertdien wordt het terrein geleidelijk bebouwd. Dit proces gaat aanvankelijk langzaam, zodat men in de 14e eeuw nog maar enkele grote vrijstaande huizen vindt. Deze huizen of hoven worden in de sedert de 15e-16e eeuw toenemende bebouwing opgenomen. Het oorspronkelijk open binnenterrein wordt in de daaropvolgende eeuwen grotendeels volgebouwd; hiervan zijn de vele kelders en beerputten afkomstig.

Waal (no. 13). In het plantsoen dicht langs de Waal is een verkennings-sleuf gegraven loodrecht op de rivieroever. Tot op grote diepte werden alleen rivierafzettingen waargenomen, zodat aangenomen mag worden dat eventuele resten van bewoning uit de Middeleeuwen en/of vroeger geheel weggespoeld zijn.

Achter de Vismarkt (no. 14). In de maand september is een begin gemaakt met een groot en langdurig onderzoek op een uitgestrekt terrein tussen Achter de Vismarkt en de Nonnenstraat. Het verslag hiervan zal met dat van 1982 gecombineerd worden.

Uitvoering vanwege de ROB door H. Clevis, M. J. A. de Haan, H. Sarfatij en G. R. Tak.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij)

KNOB

Nieuws van de Bond en actuele informatie

JAARVERSLAG
VAN DE
SECRETARIS
OVER 1982

Ook in 1982 ontwikkelde de Oudheidkundige Bond weer vele activiteiten, die in dit verslag puntsgewijs de revue zullen passeren.

Excursies

De winterexcursie werd gehouden in Haarlem. Ter gelegenheid van deze excursie heeft de redactie van het *Bulletin* een speciaal nummer gewijd aan deze stad. De algemene ledenvergadering werd gehouden in het Teylers Museum. Het belangrijkste besluit tijdens deze vergadering was de vaststelling van het herziene huishoudelijke reglement.

Na afloop van de vergadering hield de heer H. W. van Kempen een lezing met dia's over de restauratie van de St. Bavo. In de middag werd een bezoek gebracht aan het stadhuis, de St. Bavo en de vleeshal, waarin een tentoonstelling over de St. Bavo te bezichtigen was.

De zomerexcursie leidde naar Roermond en omstreken. In Horn vond de algemene ledenvergadering plaats. Tijdens deze vergadering werd het voorstel tot contributieverhoging goedgekeurd en werd afscheid genomen van de bestuursleden Bosch-Kruimel, Moerman en Asselbergs. Verwelkomd werden de nieuwe bestuursleden Jurriëns en Van Voorden.

Na de vergadering begaf een ieder zich te voet naar het kasteel Horn, waar een zeer gastvrij onthaal volgde door

de familie Magnée. Na de lunch werd op initiatief van de heer Jansen een ingelast bezoek gebracht aan de voormalige door waterkracht aangedreven elektriciteitscentrale aan de Roer die met afbraak wordt bedreigd. Na terugkeer in Roermond werd onder de bezielende leiding van de stadsarchivaris Van Bree en enkele medewerkers van de vvv een rondwandeling door de stad gemaakt, die eindigde met een bezoek aan de Munsterkerk. De historie van deze kerk werd op een heldere manier toegelicht door Baronesse van Hövell tot Westerfliet. Tot slot werden de excursiegangers ontvangen op het stadhuis van Roermond door Burgemeester en Wethouders.

Het experiment van een eendaagse zomerexcursie werd over het algemeen als geslaagd beschouwd.

Studiedagen

Voor het eerst in de geschiedenis van de KNOB werd er ook een studiedag gehouden met als thema 'Monumentenbeschrijving in nieuwe banen?'. Inleiders op deze dag waren drs. R. de Jong, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, drs. U. F. Hylkema, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, mevr. S. van Aerschot-van Haeverbeeck en A. Föhl. De inleidingen werden afgerond met een discussie onder leiding van mr. F. Th. Dijkmeester. De verhandelingen van deze boeiende studiedag zullen eind 1983 in het *Bulletin* worden gepubliceerd.

Bulletin en Nieuwsbrief

Na lang wikken en wegen heeft het bestuur moeten besluiten de jarenlange band met Brill te verbreken. Tijdens dit verslagjaar werd een overeenkomst gesloten met Bohn, Scheltema & Holkema, die vanaf 1 januari 1983 de uitgave van het *Bulletin* zullen gaan verzorgen. Helaas heeft prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll wegens zeer drukke werkzaamheden de redactie moeten verlaten. In december 1982 verscheen de laatste Nieuwsbrief. Nu het *Bulletin* 5 x per jaar gaat verschijnen is dit extra communicatiemiddel tussen bestuur en leden niet langer nodig en zal het als aparte rubriek achter in het *Bulletin* worden opgenomen. Evenals in 1981 verschenen er 3 afleveringen.

Repertorium (deel V)

Dankzij de grote inzet van onze adviseur mr. P. J. van der Mark zijn de onderhandelingen voor het verkrijgen van subsidie voor deze uitgave in een vergevorderd stadium. 1983 zal wat het repertorium betreft een beslissend jaar worden.

Werkgroepen

Beleid langere termijn: In maart kwam het rapport van deze werkgroep gereed. De werkgroep adviseerde om meer over te gaan tot regionale activiteiten om de betrokkenheid van de leden bij het werk van de Bond te vergroten. Hoewel het bestuur grote waardering heeft voor dit standpunt, is zij toch van mening dat dit om financiële en personele redenen voorslagnog

niet haalbaar is. Desalniettemin zal het bestuur activiteiten en initiatieven van de leden van harte toejuichen, maar vanuit 'het bureau' kan niet méér dan momenteel het geval is georganiseerd worden.

Spoorwegmonumenten: Deze werkgroep verzet een ongelooflijke hoeveelheid werk, waarbij de grote inzet van de vrijwillige medewerkers onmisbaar is. De werkgroep hoopt deze grote klus in 1983 te voltooien. Een vrijwilligster is momenteel doende de grote hoeveelheid dia's en gegevens te ordenen en te rubriceren. Het ligt in de bedoeling om na de voltooiing van dit rapport een studiedag te houden over dit onderwerp.

Werkgroep 20 jaar Monumentenwet: Op verzoek van het bestuur heeft deze werkgroep een reactie geschreven op het Voorlopig Standpunt van de Staatssecretaris. Deze reactie is gepubliceerd in de Nieuwsbrief no. 3, 1982.

Monumenteninventarisatiemethodiek: Op 25 november 1982 ging deze werkgroep onder voorzitterschap van drs. M. A. Prins-Schimmel van start. De werkgroep heeft als opdracht een rapport uit te brengen, dat aanbevelingen bevat voor de wijze waarop gemeenten, maar ook gewesten, provincies en particuliere monumentenorganisaties cultuurhistorisch waardevolle objecten op systematische wijze kunnen inventariseren. Het rapport dient van zodanig karakter te zijn (duidelijke opzet, helder taalgebruik, praktische aanbevelingen), dat het voor verspreiding en gebruik in brede kring geschikt is. Sinds kort werkt deze werkgroep samen met de gelijknamige werkgroep van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers.

Financiën

Werd het verslagjaar 1981 afgesloten met een deficit van f 13.000,-, dankzij het strakke beleid van de penningmeester en een extra subsidie van het Ministerie van wvc voor het Archeologisch Nieuws, kon het deficit van dit jaar beperkt worden tot f 6.000,-. Met de overgang naar Bohn, Scheltema & Holkema wordt voor 1983 gehoopt op een nagenoeg sluitende begroting. Maar wil de financiële toestand echt rooskleuriger worden, dan zullen er toch méér leden moeten komen. Aan de sterke terugloop van het ledental van de laatste jaren is gelukkig een halt toegeeroepen, het aantal blijft nagenoeg constant. Het bestuur doet een dringend beroep op alle leden om meer nieuwe leden te werven.

Bureau

Het dienstverband van mevr. De Haas werd met ingang van 1982 uitgebreid van 2 dagen naar 2½ dag. Op maandag en woensdag is zij altijd beschikbaar om vragen te beantwoorden en inlichtingen te geven over alle zaken de KNOB betreffende.

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KNOB

gehouden op zaterdag 18 juni 1983 te Tiel om 11.00 uur.

1 Opening en jaarrede door de voorzitter

De voorzitter opent de vergadering, die blijkens de presentielijst door 70 leden wordt bijgewoond, met een woord van welkom en spreekt vervolgens traditiegetrouw zijn jaarrede uit, niet dan nadat hij het ontvallen van de volgende

leden heeft herdacht: J. van der Nooy, J. Polderman, H. van der Lugt, dr. C. C. W. J. Hijzeler, H. Molendijk, M. E. J. F. van Dissel, P. Voormolen, mevr. H. de Jonge, mevr. W. N. van Heek-van Hoorn.

De voorzitter staat in het eerste, algemene deel van zijn rede vooral stil bij de voortdurende onzekerheid over de aard en richting van de plannen van regeringswege om te komen tot decentralisatie van de monumentenzorg. Doordat een definitieve standpuntbepaling alsmar uitblijft en er steeds weer nieuwe varianten in de wandelingen de ronde doen, neemt de verwarring toe. Zowel het particulier initiatief als de gemeentelijke en provinciale overheid blijven hierdoor onverantwoord lang in het ongewisse over de afloop van wat velen zien als het 'decentralisatieavontuur'. Onzekerheid leidt, helaas veelal begrijpelijk, tot een afwachtende, passieve houding. Vele gemeenten, die enthousiast begonnen met de voorbereiding van een gemeentelijke monumentenverordening en monumentenlijst lijken nu een pas op de plaats te maken. Dat de minister van wvc onlangs wel heeft toegezegd de komende jaren 100 miljoen gulden extra voor de monumentenzorg vrij te maken, is verheugend, maar wordt te zeer overschaduwed door de onopgeloste decentralisatieproblematiek.

Daarentegen laat de voorzitter in het tweede deel van zijn rede, gewijd aan het wel en wee van de KNOB, heel wat positievere geluiden horen. De jarenlange snelle ledendaling lijkt definitief een halt te zijn toegeeroepen. Vergrijzing van het ledenbestand en bedankjes om financiële redenen zorgen weliswaar jaarlijks voor een niet onaanzienlijk ledenverlies, maar dit wordt nagenoeg gecompenseerd door de toetreding van opvallend veel jonge leden. Nieuwe activiteiten, zoals de diverse werkgroepen en studiedagen zoals die in december 1982 over de monumen-

tenbeschrijving op rijksniveau, blijken ook nieuwe leden op te leveren. Het bestuur heeft dan ook besloten, in december 1983 opnieuw een studiedag te organiseren, waarbij de decentralisatie van de monumentenzorg een belangrijke plaats zal innemen.

De voorzitter staat vervolgens stil bij de overgang van het *Bulletin* van Brill in Leiden naar Bohn, Scheltema & Holkema in Utrecht. Spreker herinnert eraan, dat financiële motieven het bestuur node hebben gedwongen om de banden met Brill te verbreken, maar constateert dat het *Bulletin* bij de nieuwe uitgever in goede handen is. Het jaar 1983 is voor alle betrokkenen – uitgever, redactie en bureau – een jaar van wederzijdse gewinning, mede waardoor het jaarverslag van de secretaris ditmaal niet tijdig voor de ledenvergadering kon worden gepubliceerd, maar alle tekenen wijzen op een vruchtbare samenwerking.

Verheugend is voorts, dat de kopij voor deel V van het Repertorium onlangs aan de drukker is overgedragen. Dankzij het onvermoeibaar ijveren van mr. P. J. van der Mark, adviseur van de Bond, heeft de Stichting zwo een subsidie toegezegd, die publikatie van dit vijfde deel in 1983 mogelijk zal maken.

De voorzitter eindigt zijn jaarrede met de vaste oproep om meer leden te werven, opdat de Bond levenskrachtig zal blijven. De begroting voor 1983 is na voorgaande jaren van grote tekorten weliswaar bijna sluitend, maar voor de langere termijn is een ledental van 1500 nodig, terwijl dit aantal zich de laatste jaren rond de 1400 beweegt.

2 Notulen Algemene Ledenvergadering te Nijmegen 26 februari 1983

De notulen, die tevoren ter inzage hebben gelegen op het KNOB-bureau en voorafgaande aan de vergadering, worden ongewijzigd vastgesteld. De voorzitter spreekt de verwachting uit, dat

de volgende notulen weer tijdig gepubliceerd zullen kunnen worden.

3 Ingekomen stukken en mededelingen

Naast de gebruikelijke berichten van verhindering zijn er geen bijzondere ingekomen stukken te melden of mededelingen te doen.

4 Jaarverslag van de secretaris over 1982

Gelijk de notulen van 26 februari j.l. kon ook het jaarverslag van de secretaris niet tijdig genoeg worden gepubliceerd. Het jaarverslag, dat eveneens ter inzage heeft gelegen, wordt vervolgens vastgesteld nadat de voorzitter heeft geconstateerd, dat geen der aanwezigen heeft verzocht om de integrale tekst ervan voor te lezen.

5 Verkiezing nieuwe bestuursleden

Conform de voordracht van het bestuur worden de bestuursleden drs. H. Sarfatij en ir. N. C. G. van de Rijt als zodanig herkozen. In de plaats van de leden jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich en prof. dr. J. H. F. Bloemers, die niet herkiesbaar zijn, benoemt de vergadering drs. U. F. Hylkema en drs. T. A. S. M. Panhuysen. Tenslotte benoemt de vergadering op voorstel van het bestuur mr. G. A. A. Conyn tot penningmeester als opvolger van mr. L. H. A. J. M. Quant.

Vervolgens staat de voorzitter stil bij de verdiensten van de scheidende bestuursleden. De heer Bloemers heeft als bestuurslid in de eerste plaats ertoe bijgedragen dat de bestuurlijke aandacht voor de archeologie in de afgelopen jaren is gegroeid. Daarnaast heeft hij een belangrijk aandeel gehad in de werkzaamheden van de Werkgroep Beleid Langere Termijn. De voorzitter zegt

verheugd te zijn, dat de heer Panhuysen op zich heeft willen nemen, om in het bestuur vooral de belangen van de archeologie te behartigen.

De heer Quant, ter vergadering helaas verhinderd, heeft als penningmeester ter de ondankbare taak op zich genomen en uitgevoerd om de Bond van de dreigende ondergang af te houden. Door een straf en zuinig beleid enerzijds en door de verandering van uitgever anderzijds, waar de penningmeester actief bij betrokken is geweest, heeft hij de hechte basis gelegd voor een financieel-structureel gezonde vereniging. Gekomen in 1981 heeft hij door drukke werkzaamheden, waaronder het Decanaat van de Orde van Advocaten in Utrecht, eerder dan verwacht, zijn functie moeten neerleggen, maar zijn verdiensten zullen tastbaar blijven. Het is dan ook met groot vertrouwen, dat wij een confrère van zijn kantoor in de persoon van de heer Conyn als zijn opvolger mogen verwelkomen.

De heer Michiels van Kessenich, op het laatste moment vandaag verhinderd, heeft naar binnen en naar buiten voor de Bond een rol gespeeld, die nauwelijks overschat kan worden. Onder zijn voorzitterschap in de jaren 1978-1981 is de Bond de vele problemen van de voorgaande jaren snel te boven gekomen. Hij is de drijvende kracht geweest achter onder meer het verkrijgen van subsidie van de overheid, mede waardoor een eigen bureau kon worden ingericht en mevr. De Haas als bezoldigd medewerkster kon worden aangetrokken. Daarmee heeft hij de fundamenten gelegd voor de huidige opbloei van de Bond. De leden zullen hem zich bovenal blijven herinneren als een uiterst bekwame en aimabele voorzitter van de ledenvergaderingen. Door zijn vele belangrijke werkzaamheden was de heer Michiels van Kessenich gedwongen de laatste jaren zijn functie als vice-voorzitter 'in de luwte' uit te oefenen.

nen. Zijn spirituele geest zal echter nog lang in ons midden zijn.

6 Voorstel excursie 1984

De secretaris deelt mee, dat het bestuur onlangs vernomen heeft, dat de Stichting NCM besloten heeft de Nationale Monumentenstudiedag in april 1984 te houden in Leiden. Om deze reden stelt het bestuur thans voor om de winterexcursie te houden in Delft, in plaats van in Leiden, met daarbij de vermelding, dat waar mogelijk aangehaakt zal worden bij het gegeven, dat 1984 voor Delft tot 'Willem van Oranjejaar' is uitgeroepen. De vergadering stemt hiermee in. De heer Rodenburg biedt aan, het bestuur bij de voorbereiding behulpzaam te zijn, een aanbod dat van ganser harte wordt aanvaard. Spreker zal pogen toestemming te verkrijgen om te vergaderen in de statige vergaderzaal van het Gemeenlandshuis in Delft.

Tijdens de zomerexcursie zal naar het voorstel van het bestuur een bezoek aan het onlangs geopende buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum centraal staan. Gelet op de ligging van Enkhuizen en de vele bezienswaardigheden in West-Friesland stelt het bestuur voor hier een tweedaagse excursie van te maken, welk voorstel door de vergadering met een krachtig applaus wordt ondersteund. De heer Pretz uit Bergen wordt in deze genoemd als deskundige van het Buitenmuseum.

7/8 Rondvraag en sluiting

De heer Valk spreekt de hoop uit, dat het vertrek van de heer Michiels van Kessenich uit het bestuur niet definitief is en dat hij in de toekomst als lid van het bestuur zal terugkeren. Spreker pleit vervolgens voor een handiger presentielijst, waarop mevr. Hubert van Blijenburg spontaan toezeft, de Bond een gastenboek voor de ledenvergaderingen te zullen aanbieden.

Tenslotte informeert de heer Valk of de brief over het Canisius College in Nijmegen aan het Gemeentebestuur aldaar al is verzonden. Dit blijkt niet het geval te zijn, maar zal spoedig alsnog gebeuren, aldus de voorzitter. De heer Franken vraagt aandacht voor de plannen voor afbraak van het Huis Beaulieu te Arnhem, gebouwd door Koningin Anna Paulowna, ondanks dat het gedeeltelijk (de voorgevels) van rijkswege als monument is beschermd. De heer Sypkens Smit uit Utrecht heeft ons naderhand meegedeeld, dat bij KB van 15 juli 1980 het beroep ongegrond is verklaard en het pand van de lijst is afgevoerd. De voorzitter zegt toe, zowel de Gelderse Monumentencommissie als de Gemeente Arnhem te zullen benaderen. In dit verband informeert de heer Franken naar het (kennelijk) bestaan van de Stichting Je Maintendrai Nassau, gericht op bescherming van met Oranje verbonden gebouwen. De voorzitter zegt toe, dat ter zake nadere informatie zal worden ingewonnen.

Nadat hiermede de rondvraag is afgerond, sluit de voorzitter de vergadering en wenst een ieder een goede excursie door de Betuwe.

VERSLAG VAN DE ZOMEREXCURSIE NAAR TIEL EN ZALTBOMMEL, OP 18 JUNI 1983

In een stralende zon verzamelden de excursiegangers, 90 in getal, zich bij de St. Maartenskerk in Tiel. In de kerk hield ons bestuurslid ir. N. C. G. van de Rijt een inleiding over de historie van dit gebouw.

Vervolgens spoedde iedereen zich naar de koffie, die geserveerd werd in de naast de kerk gelegen moderne Agnietenhof. Aansluitend werd de Algemene Ledenvergadering gehouden. Tijdens de lopende lunch konden alle

sociale contacten weer hernieuwd of opgebouwd worden. Aan het einde van de lunch werden de leden van de Bond welkom geheten en toegesproken door de burgemeester van Tiel, de heer J. Pop. Het was voor hem een groot genoegen de Bond na vele jaren geleden in Franeker, nu ook weer in Tiel te mogen begroeten.

Om 13.00 uur vertrokken de twee bussen met als eerste doel het vestingstadje Buren. Ook hier ging de heer Van de Rijt weer voor in de kerk en gaf een boeiende toelichting bij alle lotgevallen van deze kerk. De meeste leden waren niet weg te krijgen uit het fraai gerestaureerde Buren, zodat de bussen enigszins te laat vertrokken voor de volgende rit, die ons leidde langs de Linge en de plaatsen Buurmalsen, Tricht, Beesd, Geldermalsen en Gellicum. De tocht langs de Linge ging over het smalle Appeldijkje, dat de chauffeurs wel voor enkele problemen stelde en vele tegenliggers een benauwd moment bezorgde. Maar de busgangers konden genieten van een prachtig landschap met vele schitterende typische Betuwse T-boerderijen. De kerkjes met hun mooie ingesnoerde naaldspitsen van de bovengenoemde plaatsjes konden helaas alleen vanuit het busraampje bewonderd worden. Bijzonder fraai is ook de langgerekte hoofdstraat van Beesd met zijn geschooren lindebomen, kenmerkend voor de authentieke Betuwse dorpen.

De tocht eindigde in Zaltbommel, waar een bezoek gebracht werd aan de in restauratie zijnde Maartenskerk. Verzameld in de in het koor ingebouwde winterkerk (voor velen een gruwel, voor anderen een prachtoplossing) hield de restauratie-architect ir. T. van Hoogevest een lezing over de restauratie van de kerk. Na zijn inleiding bewonderde iedereen de prachtige plafondschilderingen en dreutelde op eigen houtje nog wat door de kerk.

Om 16.30 uur vertrokken de bussen

weer richting Tiel, alwaar wij afgezet werden bij het Museum de Sociëteit. Met een kopje thee in de hand bezichtigde men het museum, voor een gedeelte gevestigd in de pas enkele jaren geleden herbouwde Kleibergse of Waterpoort, die in de oorlogsjaren grotendeels was verwoest.

Voor liefhebbers, dit bleken er uiteindelijk nog 51 te zijn, was er een mogelijkheid de dag te besluiten met een diner in de Agnietenhof. Tijdens het gezamenlijke diner werd veel lof toegezwaaid aan de bestuursleden mevr. Prins en de heer Van de Rijt, die deze excursie georganiseerd hadden. Namens de aanwezige leden dankte mr. P. J. van de Mark het bestuur voor het vele werk dat zij dit afgelopen jaar verricht heeft.

BOEKAANKONDIGINGEN

LIVING WITH THE PAST; THE HISTORIC ENVIRONMENT

Engeland geldt voor velen van ons als het land met een enorme rijkdom aan boven- en ondergrondse monumenten, waar men – uit een diepgeworteld historisch besef – goed voor zorgt. In de herinnering komen dan de perfect onderhouden klooster- en kasteelruïnes met hun fameus gemaaide grasvelden, de prachtige kathedralen en landhuizen of het geheimzinnige Stonehenge.

Dat de wereld van de Engelse monumentenzorg niet zo rooskleurig is en bovendien ingewikkeld – en historisch gegroeid – in elkaar zit, zal niemand verbazen en al evenmin het feit dat men ook daar te kampen heeft met grote problemen. Het boek van David Baker geeft een helder en aangenaam leesbaar overzicht over het huidige wel en wee van de zorg voor het historisch erfdeel in Engeland en van de – met gemengde gevoelens beschouwde – plannen voor verandering daarvan. Van belang is het

daarbij te weten dat in Engeland de bebouwde historische omgeving veel minder los staat van de archeologische en vice versa, iets wat ook vaak in de organisatie tot uiting komt.

Bakers boek is ingedeeld in tien hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: een globaal overzicht van de ontwikkeling van het (pre)historische landschap, de nederzettingen daarin en de gebouwen en andere 'voorwerpen' die door mensenhand vervaardigd zijn. Eveneens in vogelvlucht wordt de ontwikkeling van de opvattingen over de historische omgeving geschetst (van oudheidminnaars tot 'new archaeology') en van de wetten en regelingen die in de loop der tijden uitgevaardigd zijn met betrekking tot de bescherming van het boven- en ondergrondse erfgoed. De opvatting over wat waard is bewaard te worden en hoe de systematische beschrijving en documentatie in Engeland geregeld is, vormt de inhoud van het volgende hoofdstuk.

Gebruik en misbruik van historische gegevens zijn wijdverbreid en gevarieerd. In het hoofdstuk dat daarover gaat, merkt men dat er veel overeenkomsten zijn met Nederland (en met de rest van de wereld), vooral waar het het misbruik betreft. Wel valt op dat op het gebied van onderwijs en popularisering Engeland een duidelijke voorsprong heeft. Noodopgravingen, toeristenerosie en wilde (pre)historische speculaties vinden in dit hoofdstuk hun plaats. De twee volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de druk waaraan resp. de verborgen en de bovengrondse historische gegevens zijn blootgesteld; ook hierbij komen uiteraard veel ons bekende verschijnselen voor. Het hele samenstel van wettelijke regelingen staat duidelijk en in grote lijnen beschreven in hoofdstuk 8, samen met de verschillende monumentenlijsten en de criteria die bij het maken daarvan gelden en met de planologische maatregelen.

Wie en wat zijn de instellingen die zich in Engeland bezig houden met monumentenzorg en met bouwhistorisch en archeologisch onderzoek? In dit hoofdstuk geen adreslijst, maar een korte beschrijving van de taken van de diverse lichamen, zowel die van de overheid als die van de particuliere. Overigens staat die hele organisatie op de helling en de plannen die voor die veranderingen in voorbereiding zijn, worden door de betrokkenen met zorg tegemoet gezien, te meer daar de bezuinigingen in die sectoren zeer hard zijn aangekomen. Tot slot een verhandeling over de ethiek van opgraven en restaureren en over de keuzen die daarbij – vaak tegen wil en dank – gemaakt moeten worden. Een bibliografie van ca. 150 titels en een register sluiten het boek af. Een ieder die geïnteresseerd is in een goed en gedegen, maar niet saai overzicht van de manier waarop de Engelsen met hun historisch erfdeel omgaan, doet er goed aan het boek bij de auteur te bestellen.

David Baker. Living with the Past; the historic environment. Bletsoe, Bedford 1983. 174 pp.; 78 ill.; paperback £ 8.95, hardback £ 12.50, incl. verpakking en verzending. Te bestellen bij David Baker, 3 Oldway, Bletsoe, Bedford MK 44 1 QG, England. Gironummer 31 696 6509.

BOURTANGE; SCHANS IN HET MOERAS

Het huis dat in 1971 werd gebouwd op de plaats van een van de vroegere soldatenbarakken in Bourtange was de aanleiding om onderzoek te doen naar de geschiedenis van dit Groningse vestingstadje. Tegelijk met het reconstrueren van de oude vesting verdiepte G. S. Koeman-Poel, begeleid door K. Sierksma, zich in verschillende aspecten van het verleden van het stadje, die zij beschrijft in haar boek *Bourtange; schans in het moeras*. Het boek is opgebouwd

uit drie delen: de historie van de vesting, het dagelijks leven van de bewoners en een aantal bijlagen. Het besluit met een uitvoerige bronvermelding en een personenregister. Dr. G. Overdiep, voorzitter van de Stichting Vesting Bourtange, schreef een Ten Geleide.

G. S. Koeman-Poel, Bourtange; schans in het moeras. Stibeg, Hoogezand 1983. ca. 154 pp.: f 40,-.

ZORG OM HET STADSBEELD

Een handzaam boekje dat in 280 pagina's informeert over stad en monument, recht en monumentenzorg en de zorg voor monumenten in Zutphen. Vanuit een juridische invalshoek worden de geschiedenis van de monumentenbescherming in Nederland en in het bijzonder in Zutphen belicht. In 1926 werd daar een gemeentelijke monumentenlijst opgesteld en een jaar later werd het Wijnhuisfonds opgericht ter bescherming van monumenten door aankoop en restauratie. Aardig detail is de strijd van de gebroeders Booij, die hun pand aan de Laarstraat tientallen jaren lang schuil lieten gaan achter ontzierende reclameborden uit protest tegen de plaatsing op de gemeentelijke lijst.

C. F. J. Schriks, Zorg om het stadsbeeld. Drieluik. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenveertigjarig bestaan van de Stichting Wijnhuisfonds Zutphen. De Walburg Pers, Zutphen 1982.

HOORN;

HUIZEN, STRATEN, MENSEN

In 1944 werd in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een groot aantal tekeningen vervaardigd waarop heel nauwkeurig alle gevels van de voornaamste straten van Hoorn zijn weergegeven. Daarna zijn ze min of meer in vergetelheid geraakt. Toen

de tekeningen onder de aandacht van de Stichting Stadsherstel en de Vereniging 'Oud-Hoorn' werden gebracht, ontstond spontaan het idee om samen met de gemeente Hoorn een bijzondere jubileum-uitgave te maken van deze 10 kilometer straatgevels.

Maar de initiatiefnemers beoogden meer; er moesten ook zoveel mogelijk bijzonderheden over de huizen, de straten en de mensen worden opgezocht om daarmee een stuk van de jongste geschiedenis van Hoorn vast te leggen. Vijftien medewerkers bewerkten in twee jaar tijds 40.000 archiefstukken, die betrekking hebben op veranderingen die sinds 1900 in 2500 binnenstadspanden hebben plaatsgevonden.

Tienduizenden verspreid voorkomende gegevens zijn hierbij zodanig geordend dat in één oogopslag is te zien wat op ieder stuk grond, in ieder huis is gebouwd, gesloopt, gerestaureerd, verbeterd, verbrand, vergund of anderszins veranderd. 127 namen van straten, pleinen en stegen worden historisch verklaard; direct afleesbaar is geworden waar, behalve de eerder genoemde bouwactiviteiten, drankvergunningen werden verleend en hoe het ging met café-terrassen, zonneschermen, wasdrogen en waterpompen op de stoep dan wel of vóór het huis kippenhokken, paarden, ketten of driewielde karren mochten worden geplaatst, ja zelfs kisten met harpuit teertouw. Ook is te lezen over wat er gaande was met beerputten en varkensstallen, met overbevolkte en onbewoonbare huizen, met woningen die winkels werden en met werkplaatsjes die met de ambachtlieden verdwenen. Duizenden namen van bewoners worden vermeld, vaak met hun beroep.

Om de lezers óók visueel een zo compleet mogelijk beeld te geven van alle veranderingen in de binnenstad zijn ruim 150 oude, merendeels nog nooit eerder gepubliceerde straat- en gevelfoto's opgenomen; ter vergelij-

king zijn ruim 2000 nieuwe foto's gemaakt, waarop alle circa 350 monumenten van Hoorn zijn afgebeeld. Vier bijzondere stadsplattegronden, een begripsverklaring en een literatuurlijst vervolmaken het geheel naast een 'handleiding' en een bijdrage over de samenhang en de achtergrond van de opgenomen gegevens. Zo ontstond een uniek boek, dat gelet op zijn inhoud, zijn omvang, zijn illustraties, zijn uitvoering en zijn prijs nog niet eerder in soortgelijke vorm in ons land is verschenen.

Hoorn; huizen, straten, mensen. Momenten uit de geschiedenis van monumenten. Red. N. J. Groot en vele anderen. Hoorn, 1982. Uitgave Stichting Stadsherstel en Vereniging 'Oud-Hoorn'. 384 p.; f 99,50. Verkrijgbaar bij Drukkerij West-Friesland, Kleine Noord 7-9, Hoorn (verzendkosten f 11,-).

ARCHEOLOGISCH- GEOLOGISCHE KAART VAN DEN HAAG

Als eerste gemeente in Nederland is Den Haag begonnen met het samenstellen en uitgeven van een archeologisch-geologische kaart. Daarmee is bereikt dat een groot aantal gegevens over zowel de bewoningsgeschiedenis als de geologische historie van de stad, die voorheen slechts in wetenschappelijke instituten als de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijks Geologische Dienst lagen opgeslagen, toegankelijk is gemaakt voor een groter publiek van geïnteresseerden dan tot nu toe. De gegevens voor de kaart zijn bijeengebracht door een werkgroep waarin de gemeente en beide rijksdiensten vertegenwoordigd waren en waarbij ook van de kennis van de Haagse afdeling van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland gebruik mocht worden gemaakt. De kaart is vervaardigd

door de gemeentelijke Dienst voor de Vólkshuisvesting en voorzien van een uitgebreide legenda met herziene bewoningsgeschiedenis.

Later dit jaar zal als vervolg op de publikatie van deze kaart nog een serie wetenschappelijke artikelen verschijnen, die gedetailleerd de ontstaansgeschiedenis van de ondergrond van Den Haag en de relatie met de daarop volgende bewoningsgeschiedenis zullen behandelen.

De kaart is voor f 19,- verkrijgbaar bij de kaartverkoop van de gemeentelijke Dienst voor de Vólkshuisvesting, afd. Landmeten en Kartografie, De Drieboekjes 35, 2513 AZ Den Haag (tel. 070-1239002).

HET OUDE ZEEUWSE WOONHUIS

Zeeland is rijk aan monumentale woonhuizen. Steden als Middelburg, Veere en Zierikzee vertonen een grote rijkdom en verscheidenheid aan 16e-, 17e- en 18e-eeuwse gevels. Hetzelfde geldt voor veel dorpen. Fred Jilleba beschrijft in dit rijk geïllustreerde boekje de constructieve, ruimtelijke en stilistische ontwikkeling van het Zeeuwse woonhuis. Een dergelijk boekje is geen overbodige luxe in een gebied dat door zijn ligging tussen Brabant, Vlaanderen en Holland een bijzondere variëteit aan bouwstijlen kent. De opzet van het boekje is encyclopedisch. Het laat zich zowel als voorbereiding op een bezoek aan Zeeland als ook tijdens zo'n bezoek gemakkelijk gebruiken. De vaktermen worden in een aparte lijst verklaard. De 19e eeuw krijgt wat minder aandacht evenals de oude boeren-, arbeiders- en schippershuisjes in veel Zeeuwse dorpen.

F. Jilleba, Het oude Zeeuwse woonhuis, De Walburg Pers, Zutphen 1983. 64 pp.; f 24,-.

DE FORTEN ROND UTRECHT

Door de stichting Matrijs is het eerste deel uitgegeven in de Historische Reeks Utrecht. Deze reeks behandelt de geschiedenis van de stad Utrecht en omgeving. Per jaar zullen twee delen gaan verschijnen. In het eerste deel worden de forten rondom Utrecht, die deel uitmaakten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, besproken. Het boekje is rijk geïllustreerd en geeft naast veel historisch-vestingbouwkundige gegevens ook de natuurhistorische waarden van de verdedigingswerken aan.

G. Koppert, De forten rond Utrecht, Stichting Matrijs, Utrecht 1983. Verkrijgbaar bij de boekhandel voor f 15,95.

UITGAVE UTRECHTSE SCHUTMEESTERSREKENINGEN

Het ligt in de bedoeling om in het voorjaar van 1984 een jaarrekening van een der Utrechtse schutmeesters uit te geven, vergezeld van samenvattingen van de inhoud van alle bewaard gebleven Utrechtse schutmeestersrekeningen uit de periode 1428-1528. Deze samenvattingen vormen een wegwijzer naar de informatie die de schutmeestersrekeningen bevatten. De rekening van 1472 illustreert hoe deze informatie gegeven wordt. De rekeningen samen leveren een beeld van de boekhouding van de Utrechtse schutmeesters. Zij beheerden een gedeelte van de stadsinkomsten, die hoofdzakelijk aan 'openbare werken' in en om de stad Utrecht besteed werden.

In de inleiding van de publikatie zal worden ingegaan op de positie van deze stedelijke ambtenaar, ook wel de derde kameraar der stad genoemd. Speciale aandacht zal worden besteed aan de perspectieven om de informatie uit de reeksen oude rekeningen, zoals die van de Utrechtse schutmeester, in de

toekomst met behulp van de computer voor het publiek toegankelijk te maken. De uitgave werd mogelijk dank zij de activiteiten van een der paleografische werkgroepen bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst en wordt voorbereid in samenwerking met mevr. dr. G. M. de Meyer. Deze bekendmaking wordt gedaan om te onderzoeken of voor deze uitgave interesse bestaat. Verwacht wordt, dat de uitgave ca. 130 bladzijden tekst zal bevatten en dat de kosten ongeveer f 20,- per exemplaar (exclusief de verzendkosten) zullen bedragen.

Zij die prijs stellen op het bezit van deze uitgave, kunnen zich melden bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, t.a.v. de heer A. Graafhuis, adjunct-gemeentearchivaris. Alleen bij aanmelding van voldoende belangstellenden vóór uiterlijk 1 januari 1984 kan de uitgave worden gerealiseerd.

UTRECHT OMMUURD

De verdedigingswerken van de stad Utrecht van de middeleeuwen tot heden

Onder deze titel organiseert de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht deze winter een tentoonstelling.

De middeleeuwse stadsverdediging moet er imposant hebben uitgezien met zijn hoge stadsmuren met kantelen, zware poorten en vele torens. Hoewel er uit de Middeleeuwen geen afbeeldingen bekend zijn, kunnen schriftelijke bronnen ons een beeld geven. Hierbij kunnen 17e-eeuwse tekeningen, die de vervallen middeleeuwse stadsversterking uitbeelden, behulpzaam zijn. Vooral enkele anonieme tekeningen in de trant van Abraham Bloemaert (ca. 1600) en de vele tekeningen en schetsen, die Herman Saftleven op en nabij de verdedigingswerken van de stad maakte zijn hierbij van groot belang.

In de 18e eeuw laten talloze stadsgesichten van Jan de Beijer, Dirk Verrijck en vele andere, ook buiten Utrecht bekende, topografische tekenaars ons de stadsmuur zien. De verdedigingswerken blijken echter minder nauwkeurig en gedetailleerd te zijn weergegeven dan men zou verwachten. Veel torens, vooral aan de westzijde, lijken verdwenen te zijn, terwijl de vele bomen op de wal achter de muur ons het zicht op de gebouwen ontnemen.

Ook uit de 19e eeuw zijn veel tekeningen bekend. In 1828 werd besloten de verdedigingswerken van de stad te slopen. De oude, vervallen muur met zijn torens heeft vóór de sloop veel tekenaars geïnspireerd, zoals bijvoorbeeld Cornelis van Hardenbergh. Naar een aantal van zijn tekeningen zijn litho's gemaakt die een nauwkeurig beeld geven van de situatie rond 1830. Een halve eeuw later restte er nog maar weinig van de oude stedelijke verdedigingswerken: zijn hadden plaats gemaakt voor een 'smaakvol en lachend plantsoen' naar ontwerp van J. D. Zocher. Zoals blijkt uit foto's van de afgelopen jaren is dat plantsoen nog grotendeels aanwezig. Maar op andere plaatsen is er zoveel aangetast en verminkt dat de oorspronkelijke opzet niet meer te herkennen is.

Bij de opening van de tentoonstelling verschijnt het lijknamige boek *Utrecht ommuurd*, waarin artikelen van verschillende auteurs zijn opgenomen. Na een inleiding van de Utrechtse stadsarcheoloog, drs. T. J. Hoekstra, volgt een bijdrage van de gemeentearchivaris, dr. J. E. A. L. Struick, die een analyse maakt van de waarde van de wal bij belegeringen. In de daarop volgende hoofdstukken beschrijft drs. L. C. van der Vlerk, die op dit onderwerp afstudeerde, de eerste resultaten van haar onderzoek in de rekeningen van de stedelijke schutmeester naar de stadsverdediging van Utrecht in de Middeleeu-

wen. Zij behandelt de eerste stadsversterking na 1122, de verdedigingswerken in de late Middeleeuwen, de belanghebbenden bij de stadsverdediging en de verschillende doeleinden waarvoor stadsbuitengracht, muur, poorten en torens werden gebruikt. In het afsluitende hoofdstuk maakt S. K. Wilmer-Hazemeijer, medewerkster bij de Topografische Atlas, een wandeling rond de stad langs de verdedigingswerken aan de hand van 17e-eeuwse tekeningen, met name van Herman Saftleven.

Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 711814.

4 november 1983 t/m 21 januari 1984, Maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 16.00 uur (mogelijk langer); zaterdag van 9.15 tot 12.15 uur. Zondagen, Kerstmis en Nieuwjaarsdag gesloten.

L. C. van de Vlerk e.a., Utrecht ommuurd, Kwadraat, Vianen 1983, ca. f 30,-.

DIVERSEN

BESCHERMING VAN MONUMENTEN

De minister van wvc heeft Gedeputeerde Staten van Gelderland en de Gemeenteraad van Hummelo en Keppel in kennis gesteld van zijn voornemen (art. 8 monumentenwet) de uit de 18e eeuw daterende Keppelsche IJzergieterij te Laag-Keppel op de lijst van beschermde monumenten te plaatsen. De ijzergieterij is een voortzetting van het in 1689 gestichte hoogovenbedrijf in Gaanderen. Dat werd in 1794 verplaatst naar Laag-Keppel. Hier werden de ovens voorzien van door het water van de Oude IJssel aangedreven blaasbalgen. Tot omstreeks 1880 werd de eigen produktie van ruw- en gietijzer uit het in de omgeving aanwezige ijzer gecontinueerd. Het vormen en gieten heeft met name in de 20e eeuw een me-

chanisatieproces doorgemaakt, hetgeen bij de Keppelsche IJzergieterij vrij gematigd is geweest, zodat nog steeds veel met behulp van de aanwezige oude gietmodellen en oude gereedschappen met de hand wordt gevormd en gegoten. In 1980 werd het bedrijf overgenomen door een Stichting met als doel de Keppelsche om haar economische, recreatieve en culturele waarden te behouden. Het voor bescherming in aanmerking komende gedeelte van het fabriekscomplex bestaat uit de ten dele nog uit 1794 daterende giethal met daaraan vastgebouwd een reeks bijgebouwen.

Het uit ca. 1910 daterend fabrieksgebouw van de voormalige wollenstoffenfabriek A. v. d. Heuvel en Zn. werd op de aanvullende lijst van beschermde monumenten in Geldrop geplaatst (art. 8). Het gebouw wordt van algemeen belang geacht wegens oudheidkundige en industrieel-archeologische waarde.

De minister van wvc stelde lijsten van archeologische monumenten vast (art. 9 monumentenwet) in onder meer Spijkenisse en Haalen. Het betreft respectievelijk laat-neolithische bewoningsporen en sporen van begraving (urnevelden) in de IJzertijd.

POSTDOCTORALE CURSUS INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE

Door het Institute of Industrial Archaeology van de University of Birmingham en het Ironbridge Gorge Museum wordt een postdoctorale cursus industriële archeologie georganiseerd. De cursus duurt één jaar of twee jaar bij deeltijdbezoek. Er zijn drie trimesters, waarin in de vorm van lezingen, seminars en veldwerk de volgende aspecten van de industriële archeologie aan de orde komen:

- de economische, sociale en technologische geschiedenis
- de techniek van de industriële archeologie
- de conservering en de museale aspecten.

Er wordt gebruik gemaakt van de faciliteiten van de universiteit van Birmingham en voor het praktijkgedeelte van het Ironbridge Gorge Museum. De wetenschappelijke en technische staf van beide instituten zorgen samen met een groot aantal gastsprekers voor de wetenschappelijke inhoud van de cursus. Twee schriftelijke examens en een praktijkexamen sluiten de cursus af. Het cursusgeld bedraagt £ 850.

Voor verdere informatie en voor inschrijving kan men zich wenden tot: Assistant Registrar (Commerce), The University of Birmingham, PO Box 363, Birmingham B15 2TT.

REGISTER

- Agrigentum, Pitheons Villa 102
 Agt, J. F. van 32-33, 200
 Aigues Mortes 221
 Akkerdonkse Hoeve 17
 Albani, Kardinaal 65
 Alberdingk Thijm, J. A. 179
 Albers, L. *Cultuurhistorische betekenis van villaparken*
 (boek aankondiging) 175
 Alberti, L. B. 99, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 113
 Aleppo 23
 Alexander II van Bkon 13
 Alexandrië 27
 Alkmaar, Geesterpoort 124
 Allart, Johannes 124
 Amersfoort 32
 Amiens 220
 Ammersooyen 176
 Amor 72
 Amsterdam 21, 38, 80
 Burgerweeshuis 200, 227
 Elisabethgesticht 196
 Jongensweeshuis 202
 Maagdenhuis 191-199
 Nieuwe Kerk 202
 Oude Kerk 202
 Rijksmuseum 225, 227, 228
 Spui 196
 Trippenhuys 200
 Venserpolder 40
 Antinous 53-72
 Antwerpen 37, 221, 235
 Apollino 53-72
 Arc-et-Senans 37
 Ardennen 28
 Argentinië 227
 Arts, N. 43
 Assen, Ontvangershuys 172
 Athene, Plaka 37
 Stoa 122
 Aulus Gellius 70
 Avendorp, terp 19
 Bacchus 53-72
 Bakema, J. 39, 40
 Baker, David *Living with the past* (boek aankondiging) 249
 Bakker, Klaas 131, 140
 Barbiers de Oude *Verzameling van verscheide Tuingezigten naar 't Chinees gevolgt, zogenaamde Grotwerken, Koe-pels, Kabinette, Boogen, Zitbanken* 126
 Baronie van Breda 197
 Barradeel 10
 Beauvais 24
 Beauvoirt, Roger de 132
 Bedum 8
 Beek, J. L. van 49
 Beieren 219
 België 220, 222, 229-241
 Beltjes, P. J. W. 176
 Benedictus, Paus 62
 Bennekom, Landgoed Hoekelum 139
 Bentheim, Graafschap 82
 Bergen 18
 Bergen op Zoom 36
 Beuckels, P. F. 73, 76
 Berg, Herma M. van den: *Ferweradeel, de Dongera-delen* 191-199, 200, 202
 Beringuccio 79
 Berlage, H. P. 40, 182
 Beijer, Jan de 183, 252
 Bezold, G. von en G. F. Seidel *Die Kunstdenkmäler des Königreiches Bayern vom elften bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts* 180, 185
 Bilt, De, Sandwijck 136

- Binnenveld 17
 Birmingham 253
 Bleijs, A. C. 196
 Bloemaert, A. 251
 Böhm, Jos 24
 Boitard, M. *L'Architecture des jardins* 132
 Bokrijk, Openlucht Museum 36
 Bol, Hans 35
 Bologna, Giovanni 53, 62
 Bond Heemschut 7
 Borgbenningen 82
 Bosch, Jeroen 35
 Bourange 249, 250
 Bovenkarspel 19
 Brabant, Hertog van 17
 Brahe, Tycho 122
 Bremen 82
 Breughel, Pieter 35
 Breukelen, Gunterstein 129
 Brink, B. ten *Kunstkronyk* 51
 Broek in Waterland 140
 Broekweien 17
 Brunelleschi 40
 Brussel 237, 238
 Budel 36
 Buikslotermeer, Het Breed 41
 Butendiic 80
 Buurmalsen 88
 Buurman, D. J. G. 176
 Bijhousers, J. T. P. *Nederlandsche tuinen en buiten-
 plaatsen* 169
 Byzantium 27

 Caccini, G. B. 69, 70
 Caen 24
 Callantsoog 18
 Campen, J. van 105, 119
 Canova 56
 Cannenburgh 176
 Cataneo, P. 100, 102
 Caumont, Arcisse de *Abécédaire, ou rudiment d'ar-
 cheologie* 184
 Cavaceppi, Bartolommeo 64
 Chambers, William 167
 Chambon, R. 24

 Cheere, J. 56, 58
 China 78, 79
 CIAM 39
 Clemen, P. 219, 230
 Cleopatra 55
 Coevorden, Weeshuis 82
 Contemplatio 51
 Cornelissenwerf, terp 19, 20
 Cottessen-Camerig 34
 Cuypers, P. J. H. 180

 Dantumadeel 202
 Dashwood, Sir Francis 128
 Delfland 218
 Delft 218
 Denekamp 82
 Denijn, J. 81
 Deurne, Dinghuis 36
 Deventer 27, 82, 225
 Devliegheer, L. 221, 224, 229
 Dhanens, E. 221
 Ditmarsch, Dirk Wynandsz. 126, 140
 Dobken, A. B. 84
 Dodewaard, NH kerk 242
 Dodwell 79
 Dokkum 37
 Dommel 17
 Doorn, Huis Doorn 139
 Doornik 24, 29
 Dordrecht, Huis Merwede 29, 30, 218
 Dreimuller, A. P. 38
 Drie 16
 Driest, E. van 168
 Dubbe 225
 Dudok, W. M. 39
 Duivelshof 82
 Dun, P. van 33, 34
 Duquesnoy, F. 53, 67

 Ebersson, L. H. 168
 Eberts *Reallexikon der Vorgeschichte* 84
 Eesteren, C. van 39, 41
 Egelsgraaf 17
 Elswout 137, 168
 Elzinga, G. 191

- Engeland 56, 220, 222, 249
 Ermelo 13
 Euterpe 54-72
 Evelyn, J. 100
 Eyck, Jonkheer Jacob van 80

 Faam 74, 76
 Ferweradeel, de Keegeen 13, 191-196, 197
 Ferwerd 13, 194
 Filips *Enzyklopädisches Handbuch der Vor- und Frühgeschichte Europas* 84
 Florence 52, 59, 61, 62, 68
 Fludd, R. 122
 Fontainebleau 111
 Forster, G. 183, 184
 Fowler 196
 Fox, Cyril 85
 Frankfurt am Main 41
 Frankrijk 56, 220, 222
 Frederik Hendrik 99, 104, 105, 106, 112, 114
 Fremy, Mammes en Claude 81

 Galleé, J. H. *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* 189
 Ganymedes 53-74
 Gasparetto, A. 27
 Geerdink, pastoor 82
 Geestmerambacht 18
 Geldrop 252
 Gent 80, 235, 236, 238
 Gerechtigheid 77
 Gheijn, van den 80
 Gheijn, Jacques de 11 100, 101, 102, 105, 172
 Giffen, A. E. van 85
 Ginkel, E. van 84
 Giorgi, F. 112
 Girouards M. *Life in the English Country House* 168
 Godecharle, G. L. 51
 Goederede 81
 Godsvrucht 74
 Goethe 179
 Goll van Frankenstein, J. 134, 135
 Goltzius 101
 Gool, van (plan) 41
 Göttingen 26

 Gouda 218
 Graetbroek, kasteel 12, 13
 's-Gravenhage 218, 250
 Catshuis 171
 Clingendaal 166
 Haagse Bos 166
 Hofwijck 105, 107
 Huis ten Bosch 166
 Houtwijk 166
 Mauritshuis 105, 227
 Moerwijk 39
 Oranjeplein 166
 Scheveningse Bosjes 166
 Sorgvliet 166, 170, 171
 Tuin van Maurits 99, 105, 109, 114, 172
 Zuiderpark 166
 Goar, St. 197
 Gregorius van Tours 79, 80
 Gressent, M. *Parcs et jardins* 132
 Grienvveen, Peelkolonie 32
 Groen, J. van der *Den Nederlandtsen Hovenier* 56
 Groeninx van Zoelen, mr. Otto Paulus 137
 Grohmann, J. G. *Ideenmagazin* 128, 134, 137, 139, 140, 168
 Groningen, Prinsentuin 172
 Groot, N. J. *Hoorn, huizen, straten, mensen* (boekankondiging) 250
 Gulik, Hertog van 13
 Gulpen, Burggraaf 4
 Guttecoven 12

 Haarlem 49-72, 166
 Grafelijke Hof 28
 Haarlemmerhout 50, 51, 54
 Nieuwe Hout 51
 Provinciehuis 49-72
 Welgelegen, Paviljoen 49-72
 Hades 121
 Hadrianus 65, 66
 Haelen 252
 Halbertsma, H. 88, 89, 90, 242
 Halfpenny, William en John 126
 Halle-Vilvoorde 234
 Hallum 191
 Harden, D. 29

- Hardenbergh, C. van 252
 Hart, A. van der 196, 197
 Hattem 90
 Haubois 172
 Haupt, Th. von 58
 Heeckeren van Twickel, Baron en Baronesse van 168
 Heemskerck, M. van 87
 Heemstede 113
 Heerlen 32
 Heksenberg (Abschnittsmotte) 13
 Helmarhansen 79
 Hemony, François en Pierre 79, 81
 Henri IV 105, 111
 Hermes 65, 121
 Hersey 102
 's Hertogenbosch 36, 37
 St. Jan 200
 Heuven, E. 78
 Heijnen, W. M. M.: Broodnijd tussen korenmole-
 naars, broodbakkers en de fiscus 1765-1790 83
 Hildebrand 50
 Hilvarenbeek 36
 Hirschfeld, C. C. L. *Theorie der Gartenkunst* 168
 Hoefler, F. A. 187
 Hoekstra, T. J. 252
 Höfke-Schweiberg 33
 Holbein, Dodendans 129
 Hondius, H. 100
 Honselersdijk 99, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 112,
 114
 Hooren, A. van 38
 Hoorn 250
 Hope, H. en J. W. 49-72
 Huisduinen 18
 Huygens 100, 101, 105, 106, 107, 116, 119, 120,
 121, 123, 129, 170
 Hwang Ti 86
 Hijzeler 82

 Ingetogenheid 74
 Iperen, J. van 73
 Iran 78, 79
 Isings, C. 26
 Italië 56

 Jacobi, H. W. 88
 Janse, H. 88
 Jappe Alberts, W. 191
 Jellumer Noordburen, Stinswier 3
 Jilleba, F. *Het oude Zeeuwse woonhuis* (boekaaankon-
 diging) 251
 Joure, Heremastate 139

 Kalf, J. 181, 186, 187, 189, 230
 Kampen, Bovenkerk 191
 Karel III 56
 Kaukasus 78
 Keegen, de 13
 Kennemerland 18
 Keppel, ijzergieterij 252
 Keppler, Arie 41
 Keppler, Johannes 122
 Kerkhoff, D. 49
 Kleve 219
 KNOB 7, 176
 Koeman-Poel, G. S. *Bourtange: schans in het moeras*
 (boekaaankondiging) 249
 Kok, A. A. 189
 Koppert, G. *De forten rond Utrecht* (boekaaankondi-
 ging) 251
 Korf, J. 176
 Kraakman, C. J. 33
 Krauss, J. C. *Afbeeldingen der fraaiste meest uitheemse*
 Boomen en Heesters die tot versiering van Engelsche Bos-
 schten en tuinen, op onzen grond kunnen geplaat en ge-
 kweekt worden 126
 Kugler, F. *Handbuch der Kunstgeschichte* 182
 Kuile, E. H. ter 182, 191, 200, 217

 Laar, G. van 124-141, 168
 Lammers, S. 88
 Langley, B. 126, 129
 Lacocoön 49, 50, 51, 52
 La Rochelle, raadhuis 40
 Le Corbusier 41
 Leda 54
 Leiden 37, 217, 227
 Rapenburg 226, 227
 Rijksmuseum voor Oudheden 242
 Lemaire, R. 220, 232

- Lemmens, G. Th. M. 176
 Lepanto 52
 Leuven 221, 233, 238
 Leijden, P. C. van 227
 Liempde 16
 Lienden, NH kerk 242
 Limbricht, het Graetbroek 12
 Lipsius, J. 99, 107
 Lodewijk Napoleon 54, 55, 71, 227
 Loenen a/d Vecht, Terra Nova (buiten) 139
 Londen, Kew Gardens 167
 Loo, 't 113, 169, 172, 173
 Loosjes, A. *Hollands Arkadia of Wandelingen in de om-
 streken van Haarlem* 49
 Losser 81, 82
 Lottman, E. B. M. 196
 Loughborough 81
 Louis XIII 105
 Ludwig I van Beieren 139
 Luik, St. Lambert 52
 Lunteren, van 168
 Lutgers, P. J. *Gezigten aan de rivier de Vecht* 175
 Lutte, Huis Bever 82
 Luterveld, R. van *Buitenplaatsen aan de Vecht* 173
 Luyken, J. 74, 76
 Lysippos 61

 Maas 22, 28, 35
 Maastricht 22, 32
 Bassin 33
 Boschstraatkwartier 34
 Jeker 34
 OLV kerk 24, 194
 St. Servaes 194
 Staargebouw 23, 24
 Stokstraatkwartier 34
 Van Veldekeplein 24
 Wijck 32
 Macquenoise 28
 Maersbergen 168
 Marolois, S. 108
 Marot, Daniel 114
 Marrum 13, 194
 Maurits, Prins 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106,
 114, 172

 May, E. 41
 Mazzola, W. A. 88
 Mechelen 81, 238
 Mecklenburg 219
 Medici 53-72, 103
 Medici, Ferdinand de (kardinaal) 62
 Meditatio 51
 Medmenham Abbey 128
 Meester van de kleine landschappen 35
 Meischke, R. Burgerweeshuis, Maagdenhuis 191-
 194, 200, 202, 227
 Meniswerf (terp) 19
 Menkeweer (kwelderrug) 8
 Mercurius 53-72
 Mérimée, Prosper 178, 184
 Michaël, J. G. 51
 Michielsgestel, St. 36
 Mollet, A. 98-115
 Monte, Guidobaldo del 103
 Muiderslot 172
 München, Schloss Nymphenburg 139
 Munning Schmidt, E. A. J. A. M. Lisman en R.
 Meischke *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel* (boek-
 aankondiging) 175

 Napels 56
 Napoleon 56
 Nieuwendoorn, kasteel 28, 29
 Nieuwe Waterweg 217
 Nieuwstad 32
 Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van 189
 Noord Frankrijk 22
 Noord- en Oost Salland 197, 200
 Numan, H. 135
 Nurks, R. 51
 Nijhof, P. 35
 Nijland, NH kerk 87
 Nijmegen, Benedenstad 242
 Rijk van Nijmegen 191-196
 Valkhof 189
 Nijvel 232, 233, 238

 Oedenrode, St. 16, 17
 Oirschot 36
 Oldenzaal, Hondeborg 82

- Olst, De Haere (landgoed) 139
 Olympos 66
 Onderwierum (kwelderrug) 8
 Oorlog 77
 Oostergo, noordelijk 191-202
 Ootmarsum 82
 Onderdendam 8
 Oud-Alblas, Tiendweg 5
 Oude Kaag 18
 Overton, T. C. 126
 Overveen, Elswout 124
 Overvoorde, J. C. 177, 181, 187

 Paddenburgh, G. T. van 168
 Palermo 55, 61
 Palladio 103
 Panhuysen, T. 24
 Papirius Praetextus 53-72
 Parijs 65
 Peeters, C. J. A. C. 200, 202
 Pesaro 68
 Petzold 131
 Pevsner, N. *Buildings of England* 219, 220, 222, 223
 Piper, F. 179
 Pirlot, C. 232, 234
 Pitiscus, S. 74
 Plaw, J. 126, 133
 Plaw, J. *Ferme Ornée* 128
 Polybius 99, 107
 Polycletus 68
 Pommeren 219
 Pontus de Tyard 112
 Pope, A. 167
 Portugal 220
 Praxiteles 59, 61
 Prins, L. 191
 Pythagoras 103, 109, 112

 Quaedvlieg, G. M. I. 33
 Queeckhoven 173

 Ranke, von 215
 Registeren Altena, J. F. van 6
 Reims 183, 220
 Rembrandt 101

 Rheinfels (burcht) 197
 Rheinprovincz 219
 Ridderkamp 82
 Ridderkerk, Huis ten Donck 137
 Righetti, F. 49-72
 Ringpolder 18
 Roermond, Munsterplein 34
 Rolle, S. *Gisteren... haast onberkenbaar, Velsen toen en thans* 83
 Rome 51, 52, 56, 61, 74
 Capitool 51, 56, 62, 65
 S. M. di Loreto al Foro Traiano 67
 Vatikaan 56, 59, 66
 Villa Luovisi 71
 Roosegaarde Bisschop, G. 189
 Rosendael (huis) 168, 169
 Rotterdam 2, 8
 Rouge, G. L. le *Jardins Anglo-Chinois* 134, 168
 Rousseau, J. J. *Julie ou la Nouvelle Héloïse* 167
 Rovere, della 68
 Ruige, P. N. 176
 Ruiter, H. 36
 Ruys, Mien 173
 Ruijters, W. 35
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 7
 Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 7
 Rijnland 22, 217
 Rijswijk 218

 Sachsen 219
 Saftleven, H. 251, 252
 Sint Germain-en-Laye 111
 Salines de Chaux 37
 Sallustius 71
 Samberg, J. W. 168
 Sandenburg 168
 Sander, H. 135
 Sanders, Th. 40
 Sarfatij, H. 244
 Sart, de (hoeve) 17
 Sassenheim, Koepel van Terwegen 131
 Scamozzi 108, 111
 Schagen 19, 20
 Terp Hemkewerf 6

- Schagerkogge 17, 19
 Schagerwiel 19, 20
 Schelde 35
 Scherpenzeel 168
 Schlegel, F. 183
 Schieland 218
 Schnaases, C. *Geschiede der Bildende Künste* 182
 Schoemakers (aquarel) 82
 Schotland 220
 Schriks, C. F. J. *Zorg om stadsbeeld* (boek aankondiging) 250
 Schulte, A. G. *Rijk van Nijmegen, west-gedeelte* 191-199, 200
 Schütte, S. 26
 Serlio 102, 103, 110
 Sesselschreiber 80
 Sheratt *Cambridge Encyclopedia of archeology* 84
 Simpson, A. B. 81
 Siren, O. *China and gardens of Europe of the eighteenth century* 167
 Sittard 32
 Slothouwer, D. F. 106
 Son en Breughel 36
 Spahr van den Hoek, J. J. 191
 Spanje 220
 Speetjens, F. 42
 Speuld(e) 13, 14, 15, 16
 Spijkenisse 252
 Stalbent, A. van 35
 Stamford 220
 Standvastigheid 77
 Steegh, A. 191
 Sterrebos 82
 Stevin, S. 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113
 Stoepker, H. 42
 Stonehenge 85, 149
 Stoopendaal, D. *De zegepraalende Vecht* 175
 Stourhead 56
 Straatsburg 196
 Strong, R. 109
 Struick, J. E. A. L. 252
 Stuart Piggot 85
 Styx 121
 Suetonius 74
 Susanna, hl. 53-72
 Syrië 24, 27
 Tafuri, Manfredo 40, 41
 Ter Apel 172
 Taverne, E. 99
 Taylor 81
 Ten Hulst 16, 17
 Tessenderloo, Hooghuis 36
 Theophilus *De diversis artibus* 79
 Thümmel, von 167
 Tienen 221
 Tilburg 36
 mesolithische nederzetting 42
 Tjaarsdorp (terp) 19
 Tjallewal (terp) 19
 Toledo 79
 Treub, W. M. F. 40
 Trouw 74
 Tsjecho-Slowakije 220
 Twickel 168, 169
 Urania 66
 Urmond 32, 33, 34
 Utrecht 26, 82, 202
 Dom 225
 De Oorsprong 131
 Soestbergen (begraafplaats) 173
 Valadier, L. 55
 Valkoog 18
 Veen, A. F. van *De Soetichbeydt des Buyten-Levens, vergeselschapt met de boucken* 173
 Veenklooster, Vogelsangstate (park) 139
 Veere 73, 77
 Velsen, Beeckestein 124, 166
 Velserbeek 129, 132, 134, 135
 Venetië 22, 27
 Venlo 32
 Venus 53-72
 Vergilius 112
 Vermeulen, J. G. 163
 Verrijk, D. 252
 Veurne 238
 Vicenza, Palazzo Valmarana 103

- Viervant, L. 50
 Vignola 100
 Villa Giulia 108
 Villa Madama 108
 Villers-en-Brabant 24
 Viollet-le-Duc *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française* 184-186
 Vitruvius 98, 99, 100, 103, 104, 105, 111, 113, 118, 122
 Vlaanderen 221
 Vlerk, L. C. v.d. *Utrecht ommuurd* 251 (boekankondiging)
 Vliet 117, 121
 Voorburg 218
 Voorburg, Hofwijck 116-123
 Voorzichtigheid 77
 Vorden, de Wierse 173
 Vrede 77
 Vredeman de vries, H. 98, 108
 Vries, de 86
 Vrins, G. P. P. 191
 Vrijheid 74

 Waardenburg, kromme akkers 5
 Wagheven 80
 Warmenhuizen, historisch reservaat 29
 Wassenaar 218
 Watergraafsmeer, Frankendael 141
 Sweedensrijck 131
 Weeber, C. 39, 40
 Weldam 172
 Wenen 220
 Westfalen 219
 Westfriesse Omringdijk 18
 Westfriesland 18, 19
 Westland 218

 Wetering en Comp., L. van 124
 Weurt 192, 193
 Weve, J. J. 189
 Wheeler 85
 Wiersma, I. 192
 Wilkes, J. 128
 Willem IV, Prins 73
 Willem V, Prins 73, 75
 Wilmer-Hazemeyer, S. K. 252
 Wilton tuinen 109
 Wit, J. de 227
 Witte, H. *Tuinen, villa's en buitenplaatsen* 132, 133
 Woltering, P. J. 6
 Wolton, H. 103
 Wou, van 80
 Wrichte, W. 126, 133, 140
 Wijchen 191
 Wijnsaldum (wadzandrug) 10, 11, 12
 Wijnman, H. F. 26, 27, 29

 Xavery, J. B. 227

 Yates, F. 102, 103
 Yorkshire, Newby Hall 62

 Zaltbommel 32
 Zeist 113
 Slot 169
 Zeus 66
 Zoicher, Beurs 40
 familie 168, 173, 252
 Zoffoli, Giovanni 66
 Zuidhollandse eilanden 218
 Zutphen 80, 250
 Zwentibold, Koning van Lotharingen 13
 Zwitserland 220

Naast uw woordenboek(en) hoort het **Handboek Taalhantering** *praktische communicatiegids voor bedrijf, instelling en overheid*

Redactie: dr. St. Verrept, dr. J.A. Kolkhuis-Tanke, drs. C.J.J. Korswagen en D. Depreeuw

Redactie-adviesraad: K. Anthierens, J. Ghysen, J.L. Heldring, A. Langebent, A. van der Meiden en W.A.C. Whitlau

Deze nieuwe losbladige uitgave zou – letterlijk – onder handbereik moeten staan van iedereen die geregeld communiceert met een doel. U haalt er per situatie precies die informatie uit die op dat moment nodig is. Tientallen auteurs laten u profiteren van hun deskundigheid en ervaring: ze beschrijven mogelijkheden, stellen checklists op, geven talloze nuttige tips en waarschuwen voor valkuilen.

De inhoud van het handboek, dat ongeveer 1500 pagina's gaat omvatten, is per deelonderwerp gedetailleerd, maar bestrijkt bovendien het *hele*, brede terrein van communiceren met een doel. Van het schrijven van verkoopbrieven of tijdschriftartikelen tot en met speeches bij een jubileum of het leiden van een hoorzitting.

In de eerste aflevering, die op het punt van verschijnen staat, o.a.: communicatie in het algemeen; communicatiestrategie; het schrijven van goodwillbrieven; interpunctie; mondelinge taalhantering in het algemeen; organisaties (p.r., voorlichting, pers).

In de tweede aflevering, die in december verschijnt, o.a.: begrijpelijkheid van de boodschap; mondelinge communicatie historisch ...; juist formuleren; argumenteren; personeelsadvertenties; persuasieve brieven; verkoopbrieven.

Een nuttige aanschaf. Voor een relatief geringe prijs beschikt u als abonnee straks over een naslagwerk dat op vele momenten een uitkomst zal blijken te zijn. Als u onderstaande coupon vóór 15 december a.s. ingevuld opstuurt aan **Van Loghum Slaterus, Antwoornummer 426, 7400 VB Deventer**, ontvangt u de eerste aflevering in band niet voor f 60,-, maar voor f 45,-. Een voordeel dus van f 15,-. De vervolgafleringen worden berekend tegen de paginaprijs, momenteel 30 cent. U kunt voor uw bestelling of nadere informatie ook even bellen: (05700) 91153.

Tot 15 december a.s.
f 15,- voordeel!

**VAN
LOGHUM
SLATERUS**

Van Loghum Slaterus
wetenschappelijke uitgeverij
Postbus 23
7400 GA Deventer
Tel. (05700) 10811

Bestelcoupon

Noteert u mij voor ... abonnement(en) tot wederopzegging op het **Handboek Taalhantering** (90L5462009). Teken ik in vóór 15 december, dan betaal ik voor het hoofdwerk geen f 60,-, maar f 45,-.

Zendt u mij het handboek rechtstreeks/via boekhandel *

te _____

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Datum: _____

Handtekening: _____

* Doorhalen wat u niet wenst.
Genoemde prijzen zijn incl. btw en excl. verzendkosten.